

OOST-VLAAMSE ZANTEN

*tijdschrift voor
volkscultuur in Vlaanderen*

Copyright
K.B.O.V. v.z.w.
Alle rechten
voorbehouden. Niets uit
deze uitgave mag
openbaar worden
gemaakt door middel
van druk, microfilm of op
welke wijze ook, zonder
schriftelijke toestemming
van de uitgever en de
auteur.

Instructies voor auteurs
worden op aanvraag
toegestuurd.

Druk: Geers Offset n.v.,
Gent - Oostakker.

Op de kaft:
*"Région des Collines"
(Ellezelles - Flobecq /
Vloesberg - Frasnes-lez-
Anvaing - Mont de
l'Enclus) door
kunstschilder Jacques
Vandewattyne (1931-
1999), goede vriend van
Renaat van der Linden
(+ 1999).
Volksleven en
volksgehoof
samengebald in één
panorama.*

*(Afbeelding met
toestemming van mevr.
Wed. Vandewattyne)*

Jaargang LXXV-2000

OOST-VLAAMSE ZANTEN **Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen**

Uitgegeven door:

Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen v.z.w.
(K.B.O.V.)
onder de auspiciën van de Federatie voor Volkskunde in
Vlaanderen v.z.w. (F.V.V.)

Orgaan voor

de Dienst voor Volkskundige Enquêtes in Vlaanderen en
het Internationaal Studiecomité voor Ommegangsreuzen.

Redactieadres

Karel Velle
Grote Steenweg 61 - 9721 De Pinte

Email-adressen: karel.velle@pandora.be
arnold.elay@skynet.be

Abonnementen-informatie:

Oost-Vlaamse Zanten
Luc Beyens
Vinkendal 32 - 9031 Gent/Drongen
Tel. 09/226.52.05 of (op openingsuren bibliotheek) 09/225.64.47

Hoofdredactie:

Karel Velle

Eindredactie:

Bea Baillieul
Arnold Eloy

Redactiesecretariaat:

Arnold Eloy

Vormgeving en opmaak:

Geers Offset nv

Redactie:

Bea Baillieul, Johan Dambruyne, Gita Deneckere,
Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Marc Jacobs, Danny Lamacq,
Harlinda Lox, Roeland Van de Walle, Jacques Van Keymeulen,
Harry Van Royen, Karel Velle

Redactieraad:

Jan Art, Willy Braekman, Elze Bruyninx, Marcel Daem,
Chris De Backer, Marcel De Cleene, Walter Giraldo, Rik
Pinxten, Gerard Rooijackers, Hugo Soly, Romain Van Eenoo

Provincie
Oost-Vlaanderen
 Centrale Bibliotheek

HET HOF EN DE STAD. CENTRALE OVERHEID, STEDELIJKE OPSTANDEN EN POLITIEKE 'INSPRAAK' IN DE NEDERLANDEN. EEN LANGETERMIJNPERSPECTIEF (14de-20ste EEUW), <i>Harald Deceulaer</i>	2
"FOR MEMBERS ONLY". SOLIDARITEIT EN BEROEPSEER BIJ AMBACHTEN. CASESTUDY: DE ANTWERPSE KUIPERS (17DE-18DE EEUW), <i>Bart Willems</i>	23
HET ONTSPANNINGSLEVEN VAN BRUGSE ARBEIDERS (1890-1921), <i>Isabelle Verheire</i>	46
ZIEKTENAMEN IN DE WEST-VLAAMSE DIALECTEN, <i>Veerle Vantomme</i>	63
ZOEKEN EN ZANTEN	
OVER RELIGIE EN HEKSENVERVOLGING, <i>Rik Opsommer</i>	78
OVER DE SCHUDDEVEE- EN SCHUDDEVISSTRAATJES IN GENT, <i>Paul Huys</i>	81
MEERVOUDIGE WEDUWEN TE SINT-JAN-IN EREMO TIJDENS HET ANCIEN RÉGIME, <i>Ginette Desmet</i>	87
VASTENAVOND TE OPBRAKEL EN TE VLOESBERGEN (1618), <i>Willy Braekman</i>	102
IN DE SCHIJNWERPER: EEN COLLECTIESTUK UIT HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE. Een Lithofanie, <i>Sylvie Dhaene</i>	104
MENSEN EN DINGEN	
EEN NIEUWE TOEKOMST VOOR HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE, <i>Sylvie Dhaene</i>	106
AANKONDIGING TENTOONSTELLINGEN IN HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE, <i>Sylvie Dhaene</i>	109
LEZING "KONING EN KEIZER IN HET SPROOKJE". VERTELCULTUUR ROND KEIZER KAREL. <i>Harlinda Lox</i>	110

HET HOF EN DE STAD.

Centrale overheid, stedelijke opstanden en politieke 'inspraak' in de Nederlanden.

Een langetermijnperspectief (14de-20ste eeuw) (1)

Harald Deceulaer

1. Inleiding

Recent vonden talloze tentoonstellingen en evenementen plaats rond Karel V en zijn wereld. In dit verband rijzen vragen naar de eigenlijke reikwijdte van het handelen van vorsten, en naar de verhouding met brede lagen van de bevolking. Hoe verliep de relatie tussen vorsten en onderdanen, tussen heersers en overheersten, tussen de zogenaamd 'machtigen' en de zogenaamd 'machtelozen'? Hadden bredere lagen van de bevolking enige invloed op de loop van de grote politieke geschiedenis of op de processen van staatsvorming? Hoe moeten we die invloed inschatten? En hoe moeten we de acties van bredere lagen van de bevolking verbinden met het handelen van vorsten? Anders gezegd: hoe verhielden de ordonnanties van Filips II in Madrid zich met de verzuchtingen van een herbergier uit Aalst of een wever uit Gent? In deze korte tekst zal geen sluitend antwoord op deze vragen worden geformuleerd. Eerder is het de bedoeling om een aantal krachtlijnen naar voor te brengen uit recent internationaal onderzoek, waarin deze vragen

in toenemende mate worden bediscussieerd. De relatie tussen de Habsburgers en de steden in de Nederlanden zal als vertrekpunt dienen. In deze tekst ligt het accent op de Nieuwe Tijd, maar de problematiek wordt via een langetermijnperspectief verruimd van de late middeleeuwen tot de 20ste eeuw.

Deze tekst heeft vier delen. Eerst zal een algemeen kader worden gepresenteerd waarin de interacties tussen vorsten en onderdanen worden geschetst. Daarna zal dat raamwerk worden geconcretiseerd met drie 16de-eeuwse voorbeelden: de Communeros-opstand in Spanje, de boerenoorlog in Duitsland en de opstanden in de Nederlanden. In een derde deel bekijken we in vogelvlucht de verdere evolutie van de verhouding tussen lokale en centrale overheden in de Nederlanden van de late 16de tot de late 20ste eeuw. Omdat de betekenis van lokale en regionale elites wordt beklemtoond, onderzoeken we in een vierde deel de relatie tussen stedelijke elites en bredere lagen van de bevolking. De hoofdlijnen in deze tekst worden verduidelijkt met een aantal schema's.

2. Vorsten en onderdanen in het Ancien Régime

Wanneer historici zijn gaan kijken naar de routines en de praktijken van vorsten uit de Nieuwe Tijd, is het duidelijk

1 Een vroegere versie van deze tekst werd voorgebracht op de studiedag 'De Habsburgers, hun hof en hun wereld' van het Interfacultair Departement voor Lerarenopleiding aan de Vrije Universiteit Brussel op 30 maart 1999.

geworden dat hun macht eerder beperkt was en niet 'absoluut'. Politiek in de Nieuwe Tijd wordt vandaag breder gezien als een onderhandelingsproces tussen degenen die een gezagspositie opeisen binnen een bepaald territorium (de heerser of de vorst) en degenen waarover gezag zou worden uitgeoefend (de onderdanen). Men raakt er vandaag hoe langer hoe meer van overtuigd dat volksverzet de politiek kon ombuigen en mee vorm geven. Uiteraard is het zo dat de politiek van vorsten voorwaarden oplegde en keuzes beperkte, maar een zekere manoeuvreerruimte bleef wel bestaan.

Eén van de redenen waarom die manoeuvreerruimte bestond, was het feit dat de meeste politieke entiteiten in de Nieuwe Tijd 'samengestelde staten' waren. Door huwelijken, dynastieke erfenissen en directe verovering hadden vorsten soms een lappendeken aan gebieden onder hun bevoegdheid. Over het algemeen beloofde de vorst in elk van deze gebieden om de lokale en regionale politieke gebruiken te respecteren. Heersers van pas ontstane samengestelde staten waren afhankelijk van een aantal onafhankelijke lokale of regionale instellingen om hun beleid uit te voeren. Lokale en regionale besturen konden dan ook vaak hun eigen accenten leggen. Vele stadsbesturen in de Nederlanden gingen bijvoorbeeld sterk op de rem staan, als het er op aan kwam om hun eigen stadsbewoners te vervol-

gen voor ketterij.

De relaties tussen de Habsburgers en de steden werden in belangrijke mate bepaald door twee elementen: *onderhandelingsstrategieën* en *coalities*. Onderhandelingsstrategieën werden langs de twee kanten ontplooid, en deze hadden aan de twee kanten een vriendelijk en een wat meer gespierd gezicht. Van de kant van de vorst waren vriendelijke onderhandelingsstrategieën het consulteren van de vertegenwoordigers in de provinciale Staten. Hij kon de goodwill winnen van lokale besturen door het toekennen van fiscale voordelen. Privileges konden worden bevestigd, of regels versoepeld in verband met de inning van belastingen,.. In zo'n geval werd doorgaans een 'voor wat hoort wat' principe gehanteerd, en werd de vraag gesteld om meteen ook maar de nieuwe belastingen goed te keuren. Als dit weinig effecten had, kon de vorst de staatsmacht ook op een meer gespierde manier gebruiken. Het zenden van troepen was zo'n mogelijkheid. Woordvoerders of leiders van een lokale beweging konden worden gearresteerd en opgesloten, eventueel zelfs verbannen of geëxecuteerd. Lokale of provinciale instellingen konden worden hervormd of afgeschaft.

Aan de kant van de onderdanen bestonden eveneens vriendelijke en wat minder vriendelijke onderhandelingsstrategieën. Ze konden rekesten (verzoekschriften) indienen, processen inspan-

nen of protesten laten horen via lokale of regionale vertegenwoordigers. Minder aanvaardbare onderhandelingsstrategieën – althans in de ogen van de autoriteiten – waren het houden van vergaderingen, het uiten van beledigingen of dreigementen, of het *'atrouperen op de straeten'*. Vaak werden toegestane openbare feestelijkheden als optochten of processies gebruikt om eigen eisen naar voor te brengen. Dit alles kon dan uitlopen op relletjes, op het aanvallen of plunderen van de huizen van gezagsdragers. We kunnen de onderhandelingsstrategieën van de twee partijen samenvatten in het onderstaande schema.

Schematisch wordt gesproken over onderhandelingsstrategieën van twee kanten. In werkelijkheid is de situatie natuurlijk veel complexer. Er zijn minstens vijf partijen te onderscheiden.

1. De vorst of de centrale overheid.
2. De regionale besturen. Deze vielen uiteen in provinciale raden (bestuurlijke en juridische instellingen als de Raad van Brabant, de Raad van Vlaanderen) en provinciale staten (vertegenwoordigende instellingen).
3. Het stadsbestuur of lokaal bestuur.
4. De instellingen van bredere lagen van de bevolking, bv. de ambachtsgilden.
5. De meerderheid van de stedelijke bevolking, die geen officiële politieke rol speelde.

Het wordt nog ingewikkelder, omdat deze vijf groepen geen monolithische

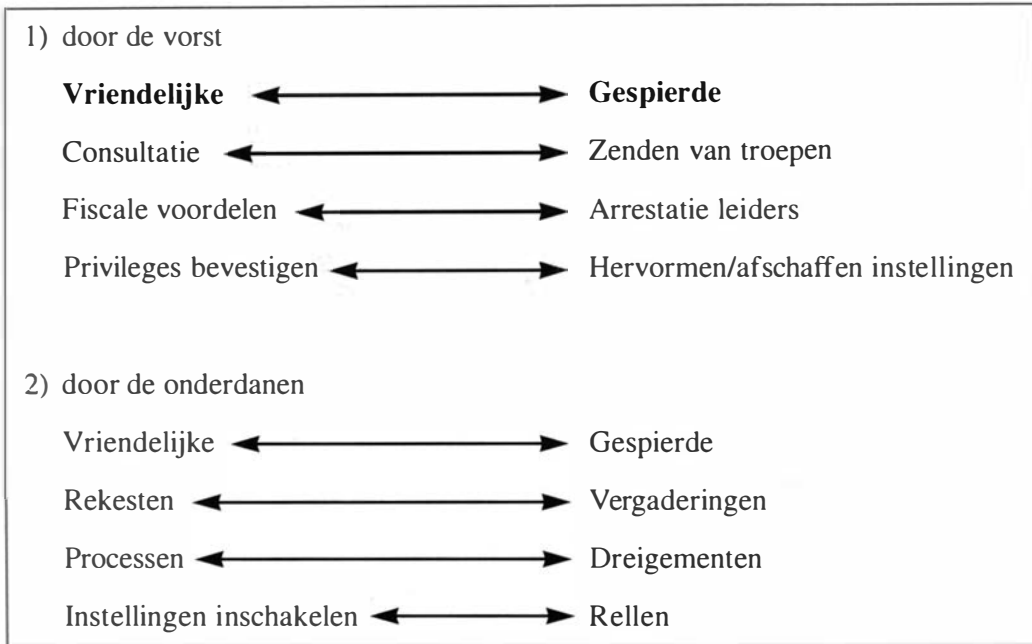
blokken waren, maar elk onderling werden gekenmerkt door rivaliteit en verdeeldheid. Elk van de vijf partijen bestond uit verschillende individuen, groepen, facties, families, verenigingen en belangengroepen. Diverse coalities waren dus mogelijk.

De meeste conflicten tussen vorsten en steden gingen over belastingen en over de organisatie van de politieke besluitvorming. In de 16de eeuw zouden de militaire uitgaven enorm stijgen door veranderingen in de oorlogvoering en door de tendens tot prijsstijging. Legers namen toe in omvang door het groeiend belang van de infanterie en moderne versterkingen werden aangelegd als verdediging tegen kanonnen. Het Spaanse leger was niet alleen het grootste en het beruchtste in het Europa van de 16de eeuw, maar ook het duurste. Bredere lagen van de bevolking waren niet enthousiast om de toenemende belastingdruk te dragen. Dit was een structureel probleem in de Nieuwe Tijd.

De Habsburgers zullen niet met alle stedelijke groepen een even scherp conflict aangaan. Het is vooral met bredere lagen van de bevolking en met hun vertegenwoordigers dat het spel vaak op de scherp van de snee werd gespeeld. Dit is niet echt verwonderlijk, want het merendeel van de belastingen in het Ancien Regime waren accijnzen op consumptie, waardoor lagere sociale groepen veel sterker getroffen werden dan anderen. Het waren doorgaans de

Schema: onderhandelingsstrategieën tussen vorst en onderdanen in de Nieuwe Tijd

ambachtsgilden die de belangen verdedigden van bredere lagen van de bevolking, en die zich met hand en tand verzetten tegen nieuwe belastingen die de vorst wou invoeren. Sinds de 14de eeuw hadden ambachtsgilden in vele Europese steden politieke posities verworven. Meestal waren ze vertegenwoordigd in een soort gemeenteraad.

3. De Habsburgers en hun onderdanen in het 16de-eeuwse Europa

Deze wat abstracte analyse van de politiek in de Nieuwe Tijd wordt misschien wat aanschouwelijker als we kijken naar een aantal concrete politieke conflicten

uit de het 16de-eeuwse Europa. Karel V en zijn zoon Filips II werden geconfronteerd met drie grote bewegingen van hun onderdanen: bijvoorbeeld de Communeros-opstand in Castilië, de Boerenoorlog in Duitsland en de Opstand in de Nederlanden. Het spreekt vanzelf dat hier enkel de grote lijnen kunnen worden behandeld. Er zijn grote verschillen tussen de drie bewegingen, maar we zullen de aandacht vestigen op een aantal overeenkomsten, die te maken hebben met onderhandelingsstrategieën en met verschuivende coalities.

3.1. De Comuneros-opstand in Castilië (1520-1521)

Op 30 mei 1520, tien dagen nadat Karel I van Castilië Spanje had verlaten om Karel V te worden in het Heilige Roomse Rijk, viel een groep textielarbeiders het stadhuis van Segovia binnen. Zij namen Rodrigo de Tordesillas gevangen, een vertegenwoordiger van de stad, en hingen hem op na een informeel proces. De macht werd overgenomen door een revolutionair comité dat bestond uit leden van het stadsbestuur, vertegenwoordigers van het kapittel van de kathedraal en vertegenwoordigers van de verschillende parochies. Binnen de vier maanden sloten niet minder dan 18 steden zich aan bij de opstand. De steden groepeerden zich in de 'Sancta Junta', de 'heilige liga' die zich zelf beschouwde als de enige legitieme macht in Castilië. Ze wilden de belasting op de handel afschaffen, de macht van de vorst beperken en de Cortes, de vertegenwoordigende instelling, omvormen tot de belangrijkste staatsinstelling. Het is ironisch dat de opstandige steden de vorm aannamen van een heilige liga. In 1476 had koningin Isabella de steden aangemoedigd om zich te groeperen in de 'Sancta Hermandad', een heilige liga tegen de machtige Castiliaanse adel. De steden waren dus in staat om de traditie van een officiële organisatievorm te gebruiken voor hun eigen doeleinden. Het verhaal van de Comuneros-

opstand is bekend. In de zomer van 1520 braken ook op het platteland onlusten uit. De Castiliaanse adel, die tot op dat moment zich niet echt geroepen voelde om de belangen van de vorst te verdedigen, besepte plots wat er op het spel stond. Zij kozen de kant van de vorst, en de Comuneros opstand werd relatief snel onderdrukt.

Is deze opstand dan een voorbeeld van een vruchteloze politieke actie, die zonder gevolgen bleef? De zaken zitten iets ingewikkelder in elkaar. Om te beginnen valt het op dat er in de nasleep van de opstand slechts 23 personen werden geëxecuteerd, terwijl het toch om een opstand van 18 steden ging. Naar 16de-eeuwse normen was dat een buitengewoon lichte repressie. In 1522 kwam Karel V terug naar Castilië, en in de plaats van een harde repressiepolitiek, werden een hele reeks concessies gedaan. Een gunstiger belastingsysteem werd opgesteld, een reorganisatie van de Cortes werd doorgevoerd en op lange termijn werden de politieke elites van de Castiliaanse steden opgenomen in het patronagesysteem van de vorst. Er vond dus een coalitiewissel plaats. De lokale elites die tijdens de Comuneros opstand zij aan zij hadden gevochten met bredere lagen van de bevolking werden gecoopteerd, en versterkten hun posities.

3.2. De boerenoorlog in Duitsland (1524-1525)

De Duitse boerenoorlog is door de Duitse historicus Peter Blickle 'de revolutie van de gewone man' genoemd. De beweging is moeilijk onder één noemer te vatten, en valt uiteen in een waaier van lokale verzetsbewegingen en coalities van boeren, soldaten, ambachtslieden, advocaten en predikanten. Globaal waren deze bewegingen gekant tegen de belastingen van diverse lokale heersers en streden ze voor een meer egalitaire samenleving gebaseerd op het evangelie. Aan de andere kant stonden niet alleen de Habsburgers, maar ook een hele reeks Duitse vorsten. Dit sterk gefragmenteerde politieke landschap maakt het moeilijk om veralgemenende uitspraken te doen. De boerenoorlog werd in elk geval onderdrukt, en de repressie was zeer hard.

Is dit dan een voorbeeld van één van de vele in bloed gesmoorde opstanden, die uiteindelijk weinig of geen effect hebben gehad? Recent onderzoek heeft aangetoond dat de beweging soms specifieke concessies wist af te dwingen op korte termijn, en ook geleid heeft tot een aantal langetermijnveranderingen in het politieke en juridische bestel. Zeker is dat de Boerenoorlog en de gebeurtenissen er rond het keizerlijk gezag in Duitsland sterk hebben verzwakt. De steden bleven sterk onafhankelijk (vooral die in de Zwitserse Confederatie). De

posities van lokale en regionale elites – en dus de politieke fragmentering van Duitsland – werd door dit alles versterkt.

3.3. De grote traditie van verzet in de Nederlanden en De Opstand (ca 1300-1585)

Een van de belangrijkste uitdagingen voor het gezag van de Habsburgers werd geformuleerd in de Nederlanden. Verzetsbewegingen tegen vorsten waren in vele gevallen stedelijke fenomenen. Nergens in Europa hadden de steden zo'n belangrijk demografisch en economisch gewicht dan in de Nederlanden. In Brabant, Holland en Vlaanderen steeg het aandeel van de stedelijke bevolking van 34 % in de 15de eeuw naar 45 % in de vroege 16de eeuw, een niveau dat nergens in Europa werd gehaald. In de Lage Landen bestonden in de 16de eeuw zo'n 200 steden, waarvan 19 een bevolking hadden van 10.000 of meer inwoners. In Engeland waren er op dat moment zo maar drie echt grote steden. Steden waren natuurlijk moeilijk te controleren als ze versterkt waren. Tegen de jaren zestig van de 16de eeuw waren 12 steden in de Nederlanden voorzien van de laatste nieuwe militaire versterkingen. Nog 18 andere steden waren gedeeltelijk versterkt.

In de late jaren veertig van de 16de eeuw schreef een raadgever van Filips II over de Nederlanden: *'we lezen in de kronieken dat er 35 opstanden tegen de*

Den eede van onsen ghenadigen
heere den hertoge van Brabant

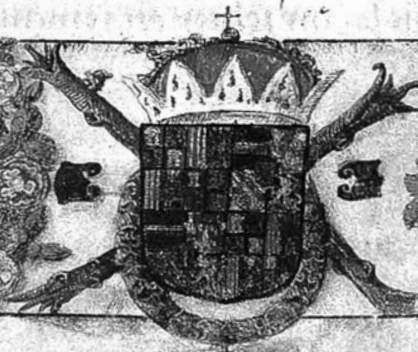

der heyliger kercken recht
in zwoeren der heyliger kercken recht
der Stadt recht van Antwerpen
ende den meschreesscapse des heyligen
roomschen zney gemeynlick
haer statuten preuilegien charte
ren vryheyden ende allen haer recht

ten heere comene onde ende nyeuwe wissgaders on
den preuilegien van onser blyder Incomyst die by ons
den seluen staten van brabant gegunt en vbleende
zyn nyet daer ninc vuytgescheyden vast ende ghe
stentich te houdene en te doen houdene - ende dat wy
daer regens nyet doen en selen oft laten doen in al
oft in deele in gheene manieren - ende dat wy al dat
doen selen dat een goet gerechtich heere smider stade
van Antwerpen ende den meschreesscapse des heyligen
roomschen zney zynen goeden lieden ende ondersate
daer af sculdich is te doene - Alsoe moet

den eede vanden voertzen

der heyliger kercken recht
in zwoeren onsen ghenadigen heere den hertoghe
van Brabant ende metziane des heyligen
roomschen zney die hier tegenwoerdich staet goet en
getrouwe te zyne ende al dat te doene dat goede ete
trouwe lieden ende ondersaten haren gerechtien hore
sculdich zyn dan doene - Alsoe

natuurlijke vorst zijn geweest, en dat het volk na elk van deze opstanden nog onbeschaamder werd dan ooit tevoren'.

De verhalen van de kroniekschrijvers waren niet uit de lucht gegrepen: er waren vanouds bijzonder veel opstandige bewegingen in de Nederlanden. Wim Blockmans heeft berekend dat in het oude graafschap Vlaanderen tussen de vroege 14de eeuw en de Nederlandse Opstand gemiddeld om de zeven jaar een lokaal oproer of een grotere protest-beweging tegen de vorst plaatsvond. Deze collectieve ervaringen van de bevolking in hun strijd met vorsten creëerde een patroon van sociale actie, een model en een programma. De steden verzetten zich tegen de vorstelijke centralisering. Ze streefden naar stedelijke autonomie, naar een dominantie van de grote steden over hun hinterland, en naar het functioneren van vertegenwoordigende instellingen. Dit patroon van actie noemt Blockmans 'de grote traditie van opstand in Brabant en Vlaanderen'. Het is ook in verband gebracht met het begrip 'Republikanisme'. Republikanisme is een term die voor de Nieuwe Tijd in grote lijnen betekent dat men streeft naar een sterke lokale autonomie. Het betekent niet dat men streefde naar een staatsvorm zonder vorst, en het was evenmin een sterk uitgebouwde ideologie.

In de loop van de 16de eeuw zou het stedelijk republikanisme meer dan eens botsen met het vorstelijk centralisme.

De Habsburgers deden in deze periode een beroep op een heel andere traditie. In 1520 en 1521 legitimeerde kanselier Gattinara het centrale gezag in toespraken voor de Staten Generaal, met referenties naar Julius Caesar, Augustus en andere Romeinse keizers. Het keizerlijk thema werd eveneens gehanteerd in de kunstwerken die besteld werden door Filips II. Soms werd deze laatste zelfs voorgesteld als de nieuwe koning David. Zelfs aartshertog Albrecht liet in vele bestelde kunstwerken referenties aanbrengen naar Romeinse keizers. Ook in vele intredes werd een beeld van een bijna absolute macht opgehangen.

Dergelijke voorstellingen werden niet kritiekloos aanvaard in de Nederlanden. Zo schreef Erasmus in de Lof der zotheid, in 1511, over vorsten:

'Zij menen hun plicht als koning voortreffelijk te hebben gedaan, wanneer zij niets anders doen dan jagen, paarden van edel ras fokken, ten eigen bate ambten en posten verkopen, dagelijks nieuwe methoden uitdenken om de beurzen van hun onderdanen lichter te maken en de bezittingen van hen naar hun schatkist te laten verhuizen, al bedenken zij daarvoor steeds geschikte rechtsgronden, die moeten dienen om aan de onbillijkste heffing nog enige schijn van billijkheid te geven'.

De interpretatie van dit citaat is eerder complex. Het betekent niet noodzakelijk dat Erasmus het stedelijk republikanisme zou verdedigen, wel dat er vanuit de

Nederlanden soms een wat andere invulling werd gegeven aan het koningschap. In de late 17de eeuw werd dezelfde boodschap van Erasmus uitgedragen door een groep Brusselse straatjongens (zij het op een wat minder literaire manier). Ze trokken in stoet door de stad met op hun schouders een deur – de deur van het Belfort die een dag eerder tijdens een rel was ingebeukt – waarop een jongen stond. Deze had een papieren kroon op zijn hoofd en droeg een tak in zijn hand, bij wijze van scepter. Toen de stoet voorbij het Hof kwam, haalde de jongen *'een doodt kieken boven d'welck hij met een quaet mes drijgde te kelen, en deselve pluckten stekende de pluymen in synen sack'*. De kroniekschrijver legde de symbolische actie uit *'daerdoor te kennen gevende dat die van het Spaansch gouvernement de gemeynte pluckten door de sware lasten van den oorlog*. Naast het vorstelijk centralisme bestond dus ook een zekere tegenbeweging. Dat betekent daarom niet dat we te doen hebben met sterk afgelijnde ideologieën.

Zowel door de verschillende politieke tradities als door het groeiende gewicht van de belastingen, stond het bijna in de sterren geschreven dat de Habsburgers zouden botsen met de steden in de Nederlanden. Maximiliaan van Oostenrijk, de eerste Habsburger die zijn macht in de Nederlanden wilde vestigen, probeerde na de dood van Maria van Bourgondië in 1482 al op een autocrati-

sche manier te regeren. Dit stuitte echter op een coalitie van stedelijke elites en regionale edelen. In de loop van dat conflict werd er al gerefereerd naar het recht op ongehoorzaamheid, dat later tijdens de Nederlandse Opstand zo'n belangrijke rol zou spelen. De laat 15de-eeuwse opstand werd militair verslagen, maar politiek waren de steden nog lang niet uitgespeeld.

Onder Karel V deden zich opnieuw een reeks conflicten voor, waarbij de centrale overheid vooral probeerde de invloed te beperken van de vertegenwoordigers van bredere lagen van de bevolking: de ambachtsgilden. Na de Communerosopstand had Karel V al de rol van de ambachtsgilden beperkt in een aantal Spaanse steden. Ook had hij constitutionele veranderingen opgelegd aan Zuid-Duitse steden, en in de Nederlanden zou hij hetzelfde proberen Vrijwel onmiddellijk na de verovering van Doornik in 1521 werd de macht van de ambachten beknot. Drie jaar later gebeurde hetzelfde in 's Hertogenbosch en in 1528 waren Utrecht en Brussel aan de beurt. Het bekendste conflict werd natuurlijk uitgevochten naar aanleiding van de opstand van Gent in 1539-1540. De stad weigerde elke geldelijke steun aan de centrale regering, vooral onder invloed van de ambachtslieden van de zogenaamde 'kleine neringen' en de textielsector. Zoals de meeste opstanden werd ook deze militair verslagen, en ernstige veranderingen werden opgelegd aan het

bestuur van de stad. De 'collatie', de vertegenwoordigende instelling, werd afgeschaft. De ambachten verloren hun politieke invloed, ze verloren hun zelfbestuur en het poorterschap werd opengesteld.

De autoritaire politiek van de Habsburgers bereikte een hoogtepunt onder Filips II. Zoals bekend ontstond grote ontevredenheid in de Nederlanden door de strakke religieuze politiek, door het autoritair opleggen van nieuwe belastingen, het ontbinden van de Staten Generaal in 1558, de aanwezigheid van vreemde troepen onder Spaans bevel en het ontslaan van een aantal invloedrijke personen uit de hoge adel. Het is tijdens de Nederlandse Opstand dat het stedelijk Republikanisme een kortstondige heropbloei kende, met het ontstaan van de Calvinistische Republieken in Antwerpen, Gent, Mechelen en andere steden. Tijdens deze bestuursperiodes werden oude privileges hersteld, en speelden de ambachten doorgaans terug een belangrijke politieke rol.

4. Lokale en centrale overheid in de Nederlanden: het zoeken naar compromissen (late 16de- late 20ste eeuw)

In de jaren rond 1585 werden de Calvinistische Republieken in de Zuidelijke Nederlanden één voor één verpletterd door de Spaanse troepen.

Werd het stedelijk republikanisme daarmee definitief door het vorstelijk absolutisme verslagen? Niets is minder waar. De traditie van lokaal verzet en decentralisering zouden ook na 1585 zowel in de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden een blijvende invloed uitoefenen. Van de Middeleeuwse stedelijke politieke tradities kan een duidelijke lijn worden geschetst naar het bestuur van een nieuwe staat: de Republiek van de Verenigde Provinciën. De Republiek was een federatie van quasi-onafhankelijke rurale regio's en stedelijke gemeenschappen. De steden en provincies waren vastbesloten om de centrale overheid dit keer in een ondergeschikte positie te houden. Vooral de Hollandse steden, en de handelaars in deze steden, zouden een grote invloed uitoefenen. Bredere lagen van de bevolking werden vertegenwoordigd door de schutterijen, of de schuttersgilden, die zeer vaak afgebeeld zijn op 17de-eeuwse Noord-Nederlandse schilderijen.

Net als tijdens de Communeros-opstand in Spanje en de boerenoorlog in Duitsland werd in de Zuidelijke Nederlanden een opstand neergeslagen door een overweldigende militaire macht. In de laatste 25 jaar van het bestuur van Filips II waren er 70.000 tot 90.000 soldaten in de Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden slaagden de Habsburgers er in om hun macht opnieuw te vestigen, en om de monopoliepositie van de katholieke Kerk te her-

stellen. Gedurende lange tijd is men er dan ook van uitgegaan dat er van enige inspraak of medezeggingschap van brede lagen van de bevolking geen sprake kon zijn na 1585.

De herovering van de Zuidelijke Nederlanden gebeurde echter niet zonder dat de Habsburgers hier een grote prijs voor betaalden. Daarmee gaat het niet in de eerste plaats om een financiële prijs, hoewel de 500.000 dukaten per maand die het leger opslokte zwaar wogen op de staatsfinanciën. Evenmin was het de prijs van sociaal-economische achteruitgang. Natuurlijk betekende de migratie naar het Noorden een ernstige aderlating, maar onderzoek heeft meermaals aangetoond dat de Zuid-Nederlandse economie haar veerkracht niet kwijt was na 1585. Veeleer gaat het om een *politieke* prijs die de Habsburgse vorsten betaalden. Deze prijs was gelegen in de blijvende aanvaarding van constitutionele beperkingen op de macht van de vorst.

Tot het einde van het Ancien Régime zou de vorst nooit de officiële titel van 'koning' van de Zuidelijke Nederlanden dragen; hij bleef de hertog van Brabant, de graaf van Vlaanderen enz. In elk van deze streken moest een nieuwe vorst de eed van trouw aan de fundamentele plaatselijke privileges afleggen. Vooral moest hij elk jaar aan de provinciale staten vragen of zij de belastingen wilden goedkeuren. In de meeste steden zouden ambachtsgilden een cruciale politieke

rol blijven spelen. Zij waren vertegenwoordigd in lokale raden, participeerden aan politieke en religieuze rituelen, en hadden algemeen veel invloed op het lokaal beleid. De ambachten van Antwerpen, Brussel en Leuven hadden zelfs een zitje in de Staten van Brabant, wat hen mogelijk maakte om het innen van de belastingen tijdelijk te blokkeren. Onderhandelingen en coalities bleven dus noodzakelijk.

Het lijkt er op dat de Habsburgers de boodschap begrepen hadden die Karel V aan zijn zoon had meegegeven in 1548. Hij schreef: *'zoals we hebben gezien en ontdekt hebben kan het volk in de Nederlanden niet verdragen om geregeerd te worden door vreemdelingen'*. Of hadden ze misschien gelezen wat Niccolo Machiavelli had geschreven in *Il Principe*? Machiavelli schreef: *'Wanneer gebieden die veroverd worden gewoon zijn in vrijheid te leven, dan zijn er drie methoden om ze in bezit te houden: de eerste is ze te verwoesten, de tweede is er zelf te gaan wonen, de derde is ze te laten leven volgens hun eigen wetten, waarbij je dan in zo'n gebied belasting int en een regering aanstelt die bestaat uit een klein aantal personen, die ervoor moeten zorgen dat het gebied met je bevriend blijft'*. En even later schrijft hij *'En een stad die gewend is om in vrijheid te leven, behoudt men gemakkelijker door middel van haar eigen burgers dan op welke andere manier dan ook, althans wan-*

neer men haar niet wil verwoesten'.

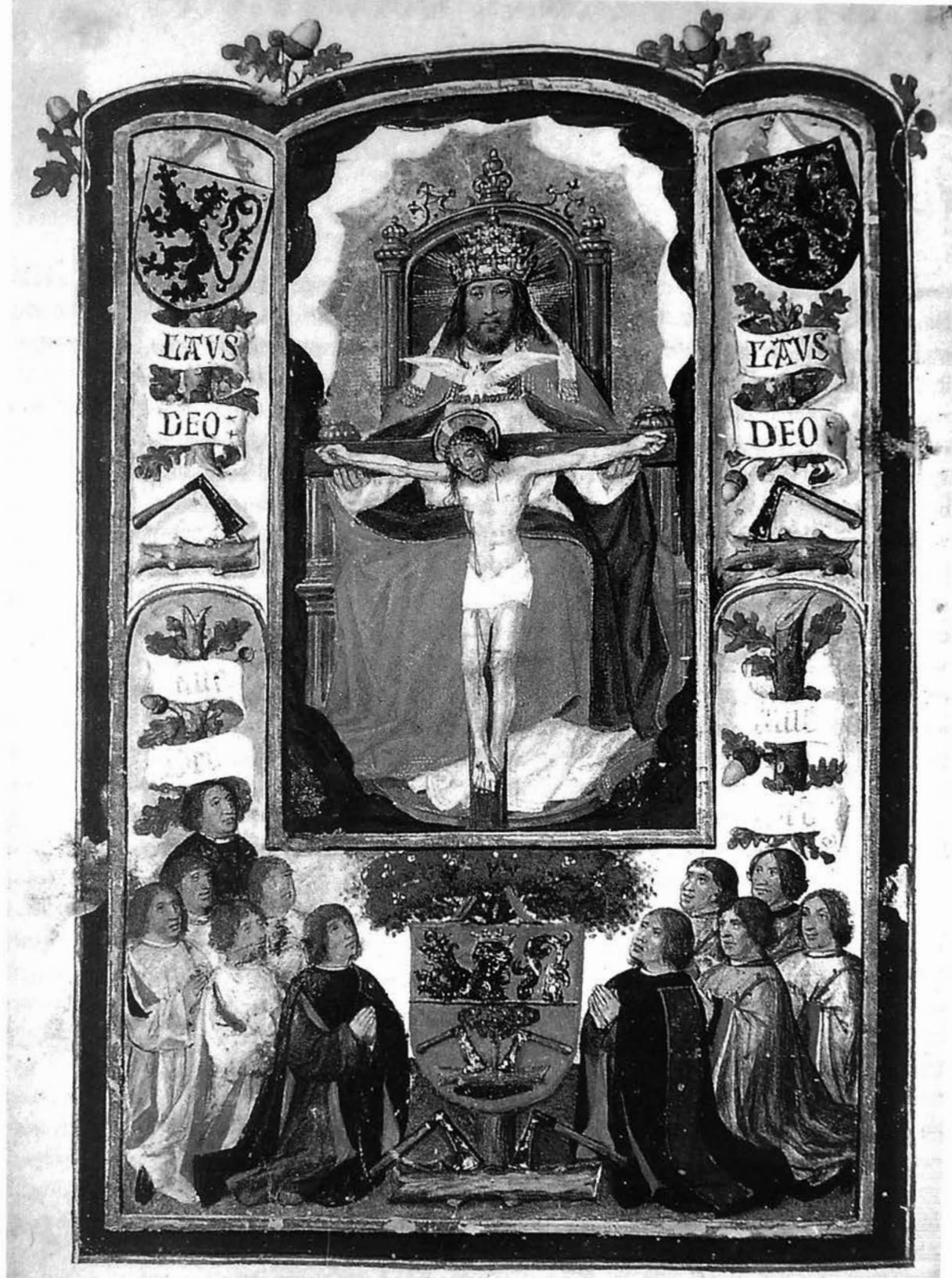
Na 1585 zouden inderdaad lokale en regionale elites hun macht consolideren in de Zuidelijke Nederlanden. De macht zou niet in de eerste plaats liggen bij de Habsburgse vorsten in Madrid of in Wenen, zelfs niet echt fundamenteel bij de centrale overheid in Brussel, maar wel bij de lokale heer of baron op het platteland, en bij de machtige stadsbesturen. De Zuidelijke Nederlanden zouden een gedecentraliseerd bestuur blijven kennen, dat in niets leek op dat van de staten met een sterk centraal gezag als Frankrijk of Engeland. Het Hof zou nooit een grote uitstraling kennen, met uitzondering van de periode onder Albrecht en Isabella, onder Maximiliaan Emmanuel van Beieren en onder de landvoogd Karel van Loreinen. De Zuidelijke Nederlanden hadden geen Escoriaal, geen Versailles of geen Schönbrunn. Brussel zou nooit de grandeur krijgen van Parijs, Londen, Berlijn of Wenen.

Om dit te illustreren kunnen verschillende voorbeelden worden gegeven. In de vroege 17de eeuw waren de richtlijnen van de Aartshertogen zelden geldig voor de hele Zuidelijke Nederlanden, maar sterker gericht op specifiek lokale situaties. Deze verordeningen aan de lokale besturen eindigden meestal met de formule *'tenzy dat ghy hebt eenige legitieme redenen oft oorsaake te contrariën'*. Zeker in de tweede helft van de 17de eeuw was de invloed van de cen-

trale overheid buitengewoon beperkt. Het toenemend aantal oorlogen en de daling van de inkomsten van de vorst, maakte zijn afhankelijkheid van de belastingen steeds groter. Grote delen van het defensiebudget werden voorgeschoten door de steden en dorpen. Echt verwonderlijk is het dan niet dat de lokale autonomie toenam.

In de 17de en 18de eeuw werd door de stedelijke besturen in de Zuidelijke Nederlanden nog steeds gehamerd op hun oude privileges, werden Republikeinse politieke tradities uit de Middeleeuwen geherinterpreteerd in nieuwe contexten en conflicten met de centrale overheid. In het grootste deel van de 18de eeuw bestond er min of meer een machtsevenwicht tussen centrale, regionale en lokale overheid. Voor de tweede helft van de 18de eeuw is de term 'Theresiaans compromis' gebruikt, een compromis tussen lokale besturen en de centrale autoriteiten, onder Maria Theresia. Weliswaar werd er een sluipend proces van centralisering doorgevoerd, maar doorgaans bleef dit alles eerder beperkt. Slechts onder Jozef II werd de *modus vivendi* tussen centrale overheid en lokale besturen grondig verstoord. Het is bekend dat de hervormingen van Jozef II uitdraaiden op een grote mislukking, en uitmondde in de Brabantse Omwenteling.

In verband met de 19de eeuw wordt vaak opgemerkt dat de opkomst van de nationale staten, en de nieuwe politieke

Register van de Gentse nering van de houtbrekers. De houtbrekers behoorden tot de 53 neringen, wat o.a. betekende dat ze vertegenwoordigd waren binnen de stedelijke politieke structuren. In 1540 schafte Karel V voor Gent echter de politieke vertegenwoordiging van de ambachten af. (Stadsarchief Gent, Oud Archief, Reeks 190, 2, permanente bruikleen aan het Bijlokemuseum, inv. 492)

en juridische structuren een fundamentele breuk vormen met het Ancien Régime. Ambachtsgilden werden bijvoorbeeld afgeschaft in de Franse periode. In de late 18de en vroege 19de eeuw kwam er definitief een einde aan de oude juridische orde in Europa, en werd deze vervangen door de Code Napoleon. Toch kunnen er voor een groot deel van de 19de eeuw ook bepaalde continuïteiten worden geschetst.

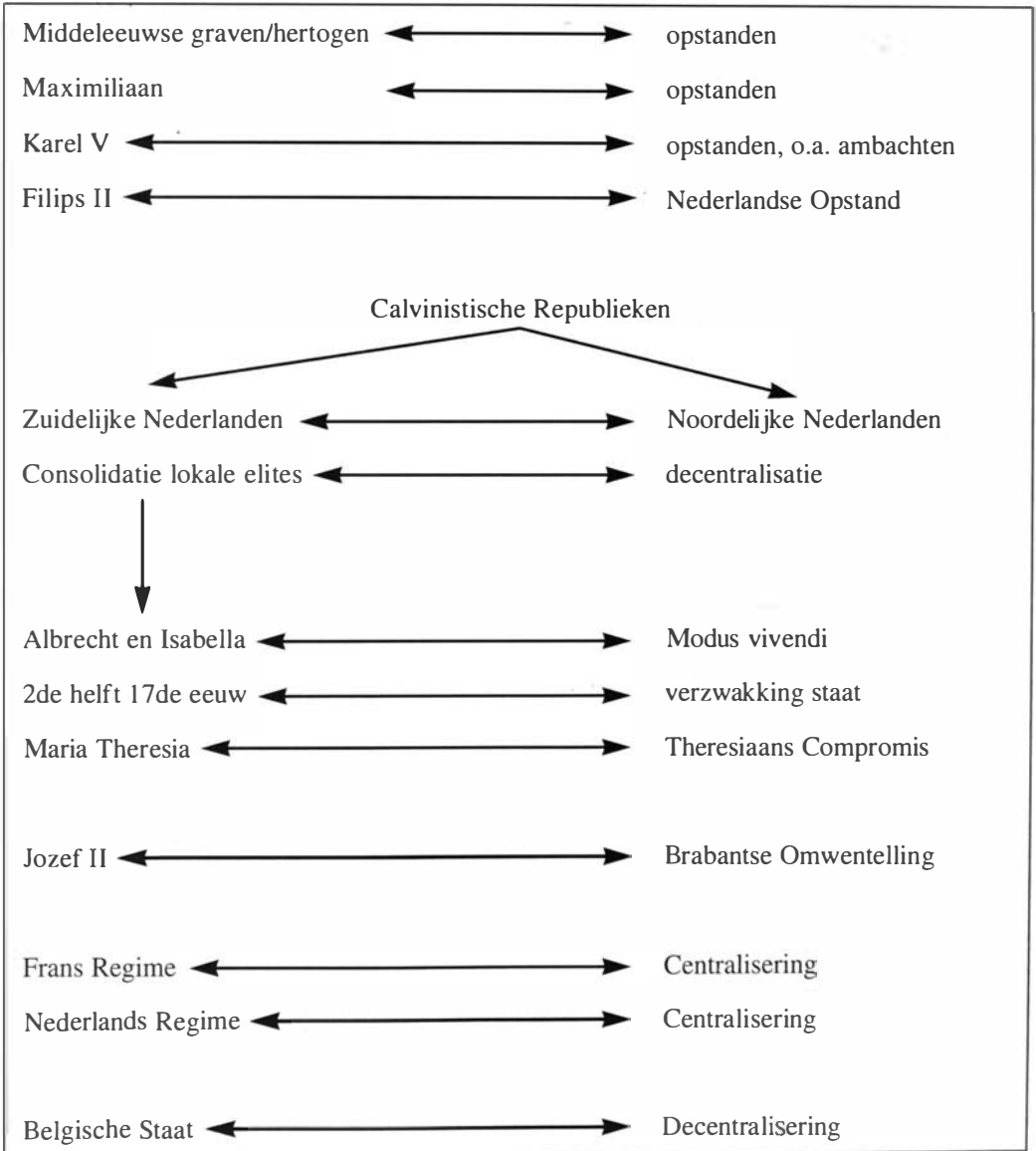
Na de gecentraliseerde regimes in de Franse tijd en onder Willem I, zou België essentieel een land van gemeenten blijven. De studie van Els Witte over de machtsstrijd in de voornaamste Belgische steden tussen 1830 en 1849 heeft onder andere deze lokale autonomie beklemtoond. In 1830 kende België méér burgerlijke vrijheden dan welk land dan ook. Het was - en het is - een sterk gedecentraliseerd land. In het 19de-eeuwse België bestond een grote personalisatie van de macht: het staatsapparaat bleef eerder beperkt. Zo had de Belgische staat in 1856 slechts 81.167 personen in dienst, op een bevolking van 4,5 miljoen inwoners.

Maken we misschien een vergelijking met de twee elementen die het sterkst centraal stonden in de interacties tussen heerser en onderdanen in het Ancien Régime: belastingen en politieke vertegenwoordiging. Tot 1860 bestonden er in 78 Belgische steden de 'stedelijke octrooien', namelijk lokale belastingen

op eet- en drinkwaren, brandstoffen, bouwmaterialen en dergelijke meer. Deze waren een directe erfenis uit het Ancien Régime. Als we de politieke vertegenwoordiging bekijken in de 19de eeuw, valt het op dat nationale partijorganisaties in vergelijking met het buitenland zeer laat ontstaan in België. In België zijn de politieke partijen als het ware van onderop ontstaan, vanuit lokale organisaties en lokale samenwerkingsverbanden. Pas in de late 19de eeuw was er sprake van echt nationale partijorganisaties. Van een leien dakje ging dit allemaal niet. In de periode tussen 1890 en 1911 kwamen bijvoorbeeld nog talloze scheurlijsten op van dissidenten op het lokale terrein. Recent onderzoek onder leiding van Els Witte heeft aangetoond dat de grote greep van het nationale partij-apparaat op de lokale afdelingen een zeer recent fenomeen is. Ook (de plannen tot) het regionaliseren van de Gemeentewet - zodat de gemeenten niet meer onder de nationale bevoegdheden zouden vallen - en de federalisering van de voorbije decennia knopen aan bij een lange traditie van lokale en regionale autonomie. We kunnen de beschreven evolutie visueel voorstellen in het onderstaande schema:

Schema: Centrale en lokale overheid en in de Nederlanden (14de-20ste eeuw)

5. De kleine traditie van verzet in de Nederlanden (1585-1800)

Wanneer we weten dat lokale en regionale elites essentieel de macht uitoefenden in de Nederlanden, rijst snel de vraag naar de relaties tussen deze lokale elites en brede lagen van de bevolking. Konden gewone stedelingen, ongeletterde arbeiders of kleine ambachtslieden de politiek van de stedelijke elites beïnvloeden? In dit verband is naast de 'grote traditie' van lokaal verzet tegen de centrale overheid ook gesproken over een 'kleine traditie'. Deze kleine traditie ging essentieel om de acties van bredere lagen van de bevolking tegen lokale oligarchieën en lokale notabelen. Deze kleine traditie is moeilijker in kaart te brengen dan grote bewegingen als de Nederlandse Opstand of de Brabantse Omwenteling. Om deze op het spoor te komen, moeten we gaan kijken naar een aantal eerder onopvallende incidenten. Dikwijls lijken deze eerder banaal, maar bij nader inzien staat er soms meer op het spel dan op het eerste gezicht kon worden vermoed.

In 1655 werd op het gebouw van de Staten van Brabant in Brussel een brief aangeplakt die niet zo erg verschilde van plakbrieven die soms op gewone huizen te zien waren. Op de brief prijkte de tekst '*hier is een camer te hueren, terstont*'. De Staten van Brabant was de

provinciale instelling die de belangen van de Brabanders moest verdedigen tegen de vorst. Degene die het aanplakbiljet had bevestigd, wou dus duidelijk maken dat de Staten hun werk niet naar behoren deden, en dat zij zich harder moesten opstellen. Het zijn de individuele vertegenwoordigers in de lokale en regionale instellingen die meer dan eens de kop van jut werden. Als politieke tussenpersonen of 'makelaars' kwamen zij soms in een hachelijke situatie als ze standpunten innamen die de publieke opinie niet zinden. Tekenend in dit verband is het zogenaamde 'knickersop-roer' in Antwerpen in 1683 naar aanleiding van de plannen van de stad om de consumptiebelastingen te verpachten en niet zelf meer te innen. Deze plannen werden goedgekeurd door de dekens van de ambachtsgilden in de Brede Raad. Bij velen in de stad bestond hierover grote verontwaardiging, en de dekens die hun goedkeuring hadden verleend werden op straat uitgescholden voor 'knikdekens' of 'knickers' (janknikkers). Door voorbijgangers werd er veelvuldig naar hen geknikt. Op 18 mei 1683 verzamelden een groep kuipersknechten zich op de Grote Markt voor het stadhuis, waar de vergadering plaatsgreep. Zij hadden een zak knickers bij, die ze uitdeelden aan kleine jongens, die er op het plein mee begonnen te spelen. Tegelijk was de Grote Markt volgestroomd met mensen die kwamen kijken naar het knickerspel.

Vanzelfsprekend gaat het hier om een symbolisch geladen intimidatiepoging. De dekens klaagden ook dat ze werden uitgescholden en bedreigd, en dat ze van niemand nog werk kregen. Vele van deze dekens waren immers ambachtslieden die op bestelling werkten. Als hun zaak min of meer werd geboycot, had dit ernstige gevolgen. Karin Van Honacker vermeldt talrijke dergelijke voorbeelden in haar boek over lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Vaak gaat het hierbij om impliciete of expliciete bedreigingen, om een ruit die wordt ingegooid.. Soms werden al te toegeeflijke dekens of burgemeesters op straat bekogeld, in een aantal gevallen werden huizen effectief geplunderd of in brand gestoken. Er bestonden dus informele middelen waarmee bredere lagen van de bevolking invloed konden uitoefenen op degenen die hen bestuurden of vertegenwoordigden.

Globaal kunnen er drie redenen worden aangegeven waarom bredere lagen van de bevolking binnen ongelijke machtsverhoudingen toch enige invloed konden uitoefenen op het stedelijke beleid: ideologische redenen, praktische redenen en meer algemeen ook politieke redenen.

Allereerst zijn er ideologische redenen. Deze zijn verbonden met het oude idee van de *communitas*, de belangengemeenschap en de eenheid onder de stadsbewoners. 'Eendracht maakt

macht' is geen idee dat ontstaan is in 1830. In de politieke cultuur van de Nieuwe Tijd was de retoriek van de harmonie en van een collectieve identiteit buitengewoon belangrijk (de 'concordia'). Theoretisch was er geen plaats voor grote meningsverschillen, conflicten en belangentegenstellingen. Dit creëerde een zeer verwrongen situatie. Aan de ene kant werd een beeld opgehangen van harmonie en van het 'algemeen belang', maar aan de andere kant bestonden er natuurlijk zeer veel maatschappelijke spanningen. De tegenstelling tussen ideaalbeeld en dagelijkse praktijk werd opnieuw op een 'gespierde' en een 'vriendelijke' manier opgelost. In de agressieve benadering werd de fictie van de eendracht volgehouden door de oorzaken van de spanningen buiten de gemeenschap te plaatsen. Sommigen werden gestigmatiseerd als kettters, vreemdelingen, vagebonden of verraders.. en zeer hard aangepakt. Wanneer mensen sterke lokale banden hadden, lid waren van een ambacht of een broederschap, of een goede reputatie hadden in hun buurt, konden ze echter niet zomaar worden geïsoleerd. Een zachtere manier om de fictie van de eendracht op te houden was dan ook het onderhandelen, het sluiten van compromissen, en het doen van toegevingen. Ook om praktische redenen slaagden bredere lagen van de bevolking erin om enige invloed uit te oefenen op het stedelijk beleid. In de 16de of 17de eeuw

was de stedelijke administratie bijzonder klein. Een echte politiemacht bestond niet, en zeker in de late 17de en vroege 18de eeuw was de stadskas meestal leeg. Toch moesten een aantal praktische taken wel gebeuren. Straten moesten worden onderhouden, misdadigers moesten worden opgespoord, armen geholpen en kleine conflicten geregeld. Stadsbesturen beschikten niet over de financiële, administratieve of politionele middelen om deze taken volledig op zich te nemen. De participatie van brede lagen van de bevolking was hierbij noodzakelijk. In Gent werd na 1671 bijvoorbeeld een nieuw reglement uitgevaardigd dat het onderhoud van de straten afwentelde op een 200tal buurtorganisaties. Vanaf 1680 werden de buurten ook betrokken bij de ordehandhaving. Zij gingen 's nachts wacht lopen en kregen hiervoor ook wapens. De grotere rol van deze buurtorganisaties impliceerde ook dat ze een zekere invloed kregen.

Naast deze praktische redenen waren er ook meer algemene politieke redenen waarom lokale elites dikwijls rekening hielden met de wensen van bredere lagen van de bevolking in de Zuidelijke Nederlanden. De reden daarvoor ligt in de eerder beschreven relatie van de stadsbesturen met de centrale overheid. Als er relletjes of onlusten plaatsgrepen, kon dit worden geïnterpreteerd als majesteitsschennis, en kon de centrale overheid ingrijpen. Dit wou de lokale

overheid doorgaans ten allen prijze vermijden. Het was enkel in de hoogste nood dat men vroeg om soldaten in te zetten. Door te bekennen dat ze de situatie niet meer in de hand hadden, zouden lokale elites hun eigen posities ondergraven ten aanzien van de centrale overheid. Als er zich enige vorm van oproer voordeed, deed de lokale overheid in haar brieven naar de landvoogd of de Geheime Raad dan ook zijn uiterste best om alles zoveel mogelijk te minimaliseren. Daarom verkozen ze er voor om zoveel mogelijk te onderhandelen met de vertegenwoordigers van de 'gemeinte'. De kleine traditie van verzet tegen lokale elites speelde dus als het ware in op de grote traditie van lokaal verzet tegen de centrale overheid.

De 'grote' en 'kleine' traditie hebben belangrijke politieke effecten gehad. Uit een analyse van een graanoproer in Nieuwpoort in de late 18de eeuw kwam Marc Jacobs tot de stelling dat deze invloed heeft gehad op het nationale beleid dat werd gevoerd. Meer algemeen is een vergelijking gemaakt tussen de belastingdruk in de Zuidelijke Nederlanden en die in een aantal andere Europese staten. Deze vergelijking is methodologisch zeer complex, maar toch bestaat de indruk dat de belastingdruk in de Zuidelijke Nederlanden lager lag dan in de ons omringende landen. Of dit alleen het gevolg was van de politieke vertegenwoordiging is nog de vraag, maar het valt toch op dat de belasting-

druk in steden (met een politieke vertegenwoordiging) als Antwerpen, Brussel en Leuven beduidend lager lag dan in rurale centra zonder politieke vertegenwoordiging.

Ook na 1585 kan dus niet worden gesproken van een absolutistisch bestuur of van 'het Spaanse juk' of de dominantie van 'vreemde vorsten' die de Zuidelijke Nederlanden bloedig zouden hebben onderdrukt of uitgezogen. Jean Stengers toonde al in 1981 overtuigend aan dat de hardnekkige mythe van de eeuwenlange onderdrukking door vreemde overheersers is ontstaan in de eerste jaren na de Belgische onafhankelijkheid. Het ging dus om een politieke mythe die de legitimiteit van de nieuwe Belgische staat moest versterken.

6. Conclusie

Gedurende lange tijd zijn vele historici er van uitgegaan dat de politieke opinies van brede lagen van de bevolking er in het Ancien Régime niet echt toe deden. Politieke historici van de Nieuwe Tijd hebben gedurende lange tijd vooral gekeken naar wat er zich afspeelde aan de hoven en in de factiestrijd van de hoge adel. Deze trend werd omgebogen in de voorbije jaren. Vele historici zijn er zich bewust van geworden dat het fout is om de geschiedenis van de politieke actie van brede lagen van de bevolking te zien als een tragisch verhaal van in bloed gesmoord, futiel verzet tegen een onafwendbaar proces van

staatsvorming. Dit onderzoek is vaak nog aan de gang, zeker voor de Zuidelijke Nederlanden lijken de interactieprocessen tussen formele en informele politieke processen een veelbelovend onderzoeksterrein te vormen.

In de interactie tussen steden en vorsten hebben vroege vormen van een publieke opinie zich ontwikkeld, en is een traditie van verzet ontstaan. Reeds in de 14de eeuw kwamen de steden in de Nederlanden in het geweer tegen de politiek van de centrale overheid. Binnen de samengestelde staten van de 16de en 17de eeuw werd dit stedelijk verzet gekenmerkt door complexe onderhandelingsstrategieën en coalities. Opstandige bewegingen uit de Nieuwe Tijd werden op de korte termijn meestal militair verslagen. De Communeros-opstand, de boerenoorlog, de opstand van Gent in 1540 en de Nederlandse Opstand in de Zuidelijke Nederlanden werden allen met militaire macht onderdrukt. Na een militaire overwinning bleef echter nog steeds een politiek probleem bestaan. De mobilisatie van bredere lagen van de bevolking tijdens de Communeros-opstand, de boerenoorlog en de Nederlandse Opstand had wel politieke gevolgen. Op langere termijn werden lokale en provinciale machten geconsolideerd. Ten aanzien van de lokale elites pasten vorsten hun onderhandelingsstrategieën aan, en coalities verschoven. De onmiddellijke politieke doeleinden van de verslagen opstande-

lingen werden meestal niet gehaald, wel was hun beweging een belangrijke element in een politiek interactieproces. In het grootste deel van de 18de eeuw kozen de Oostenrijkse Habsburgers eveneens voor een compromis met lokale en regionale elites. Na een kort intermezzo in de Franse en Hollandse tijd, zou België opnieuw een meer gedecentraliseerde staat worden. De 19de en 20ste-eeuwse Belgische politieke structuren werd mede vorm gegeven door oudere tradities, interacties en coalities. Zowel om ideologische, om praktische als om politieke redenen konden brede lagen van de bevolking dikwijls enige invloed uitoefenen op lokale bestuurders en tussenpersonen. Deze nuancering van de traditionele visies betekent uiteraard niet dat we moeten vervallen in een ander uiterste, en gaan concluderen dat vroegmoderne staten eigenlijk impliciet democratisch waren. Er bestonden uiteraard zeer sterke tegenstellingen in rijkdom en in macht. Soms aarzelden vroegmoderne staten niet om zeer brutaal op te treden (Alva, de executie van Anneessens...). Toch waren ook machtige vorsten afhankelijk van onderhandelingen, compromissen en coalities. Aldus beschouwd heeft de politiek van het Ancien Régime misschien wel meer gemeen met die van de hedendaagse periode dan op het eerste gezicht lijkt.

Selectieve bibliografie

- BOONE (M.) en PRAK (M.). *Rulers, Patricians and Burghers: the Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries*. In: DAVIDS (K.) en LUCASSEN J. red. *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge, ???, p. 99-134.
- BLICKLE (P.). *Communalism as an Organisational Principle between Medieval and Modern Times*. In: Blickle (P.) red. *From the Comunal Reformation to the Revolution of the Common Man*. Leiden-Boston-Keulen, 1998, p. 1-15.
- BLOCKMANS (W.). *Alternatives to Monarchical Centralisation: the Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant*. In: KOENIGSBERGER H.G. m.m.v. MÜLLER-LUCKNER (E.) red. *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*. München, 1988, p. 145-154.
- DECAVELE (J.) red. *Keizer tussen stropdragers, Karel V, 1500-1558*. Gent, 1989.
- DECEULAER (H.). *Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie en publieke opinie, 1658-1668. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 110, 1995, p. 3-26.
- de SCHEPPER (H.). *The Burgundian-Habsburg Netherlands*. In: BRADY (T.A.), OBERMAN (R.H.A.) en TRACY (J.D.) red. *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*. Leiden-New York-Keulen, 1994, p. 499-534.
- ELLIOT (J.). *A Europe of Composite Monarchies. Past and Present*, 137, 1992, p. 48-71.
- FRIEDRICHS (C.). *Urban Politics and Urban Social Structure in Seventeenth-Century Germany. European History Quarterly*, 22, 1992, p. 187-216.

- JACOBS (M.). 'Niet uijt armoede maer uijt wilde. Transcripten en politieke effecten van voedselrellen in de Oostenrijkse Nederlanden – Nieuwpoort, 1774'. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19, 1993, p. 288-315.
- KESTELOOT (C.), MARES (A.) en MARIS-SAL (C.) (samenstelling). *Gemeenteraadsverkiezingen 1890-1970*. Databestand. Brussel, 1996.
- PARKER (G.). *The Grand Strategy of Philip II*. New Haven en Londen, 1998.
- SOLY (H.) en VAN DE WIELE (J.) red. *Carolus. Keizer Karel V*. Gent, 1999.
- STENGERS (J.). 'Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge'. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 59, 1981, p. 382-401.
- TE BRAKE (W.). *Shaping History. Ordinary People in European Politics, 1500-1700*. Berkeley-Londen, 1998.
- TILLY (C.). *Capital, Coercion and European States, AD 990-1990*. Oxford, 1990.
- TILLY (C.) en BLOCKMANS (W.) red. *Cities and the Rise of States in Europe, AD 1000 to 1800*. Boulder, 1994.
- THOMAS (W.) en DUERLOO (L.) red. *Albrecht en Isabella, 1598-1621*. Turnhout, 1998.
- VAN ELSACKER (B.). 'Secretelijck opgegeten of ongeruste geesten? De politiek-juridische taal en status van de Antwerpse meerseniers, en de weerslag daarvan op hun economische positie, 1637-1697. ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1996-1997.
- VAN HONACKER (K.). *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*. Kortrijk-Heule, 1994.
- VANTHEMSCHE (G.). *De paradoxen van de staat. Staat en vrije markt in historisch perspectief (negentiende en twintigste eeuw)*. Brussel, 1998.
- WITTE (E.). *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden, 1830-1849*. 2 delen, Brussel, 1973.

"FOR MEMBERS ONLY".

Solidariteit en beroepseer bij ambachten. Casestudy: De Antwerpse kuipers (17de-18de eeuw) ⁽¹⁾

Bart Willems

1. Inleiding

Ondanks de hernieuwde belangstelling waarop de vroegmoderne ambachten uit de Zuidelijke Nederlanden kunnen rekenen, ⁽²⁾ werd nog maar weinig aandacht besteed aan de sociale functies die deze stedelijke instellingen op zich namen. Doorgaans werd onderzoek ver-richt naar de economische rol die ambachten speelden bij het organiseren en reguleren van de stedelijke arbeidsmarkt, nijverheid en handel. ⁽³⁾ In de oudere literatuur werd de sociale betekenis van de ambachten in termen van onderlinge gelijkheid en solidariteit uitgelegd. ⁽⁴⁾ Deze solidariteit zou voornamelijk tijdens publieke manifestaties zoals processies, ommegangen en andere ceremoniële bijeenkomsten (begravenissen, maaltijden ter ere van de patroonheilige, het afleggen van een meesterproef, enz.) tot uiting gekomen zijn. Elders toonden we reeds aan dat er van sociale gelijkheid in het Antwerpse kuipersambacht in de Nieuwe Tijd hoegenaamd geen sprake was. ⁽⁵⁾ Sinds de studie van C. Poni over de schoenmakers uit Bologna werden ook vraagtekens geplaatst bij de ambachtelijke solidariteit. ⁽⁶⁾ In deze microstudie over de Antwerpse kuipers wordt nagegaan binnen welke limieten deze solidariteit bij deze beroepsgroep tijdens de zeventiende en achttiende eeuw gestalte kreeg. Het was immers duidelijk dat meesters zich niet alleen intern, maar ook en

vooral ten aanzien van vrouwen en onvrijen weinig solidair hebben opgesteld. In deze bijdrage zal dan ook de nodige aandacht geschonken worden aan de manier waarop meester-kuipers met elkaar omgingen en welke hun houding was ten aanzien van knechten, vrouwen, onvrijen alsook ten aanzien van het ambacht zelf. Fl. Prims heeft in dit verband reeds opgemerkt dat vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw sommige meesters slechts na dreiging met boetes bereid waren deel te nemen aan ommegangen, begravenissen en kamervergaderingen. ⁽⁷⁾ Ook de bereidheid om al dan niet een bestuursfunctie op te nemen kon een indicatie zijn voor een sterke of zwakke loyaliteit van de meesters ten aanzien van het ambacht. Ian Archer onderstreepte het belang van deze aspecten: "the creation of community might be important in giving the poorer members of the society another framework within which they could appeal to the sense of responsibility of the wealthy". ⁽⁸⁾ Dezelfde auteur zag echter twee factoren die de loyaliteit van de ambachtsleden ten aanzien van het ambacht deed verminderen: de grootte van het ambacht gecombineerd met 'the erosion of craft identity'. ⁽⁹⁾ Dit artikel omvat drie paragrafen. In eerste instantie bekijken we de loyaliteit van de meesters ten aanzien van het ambacht zelf door te peilen naar hun bereidheid om te participeren aan de ambachtsbegravenissen, het nakomen

van de financiële verplichtingen en de aanvaarding van bestuursfuncties (en dus verantwoordelijkheden te dragen), te onderzoeken. Daarna bespreken we aan de hand van een collectieve actie uit 1683, het zogenaamde 'knikkerspel', hoe eendrachtig de kuipers zich tegenover de lokale overheid, maar ook tegenover collega's en de bestuurders van het ambacht, gedroegen. Dat de verhoudingen tussen vrije meesters en de 'buitenstaanders' (onvrijen en vrouwen) vaak problematisch waren, wordt in de derde paragraaf belicht.

2. Samen uit, samen thuis?

De Antwerpse kuipers maakten het prestige van hun ambacht onder andere tijdens publieke manifestaties aan de buitenwereld kenbaar. De jaarlijkse processies en ommegangen, waarvan deze op het feest van de Heilige Drievuldigheid, de Sacramentsdag en de Zondag na Onze-Lieve-Vrouw-Tenhemelopneming de belangrijkste waren, werden georganiseerd ter herdenking van belangrijke gebeurtenissen uit het collectief verleden. ⁽¹⁰⁾ Ook door het organiseren van de jaarlijkse mis annex feestmaaltijd voor de patroonheilige, Sint Matthijs voor de Antwerpse kuipers, en de requiemmissen voor de overledenen werd het "gevoel van lotsverbondenheid en solidariteit" onder de leden, evenals de eigenheid van de groep benadrukt voor binnen - en buitenstaanders. ⁽¹¹⁾ Het repetitief karakter van deze collec-

tieve acties bevestigde de ambachten in hun voorname rol die ze speelden in de stedelijke economie en politiek. ⁽¹²⁾ Conflicten omtrent de volgorde ⁽¹³⁾ tussen de deelnemers bij processies en ommegangen dienen dan ook in dit perspectief gezien te worden. De hiërarchie tussen de ambachten onderling en de hieraan verbonden status werden dus via deze publieke manifestaties bevestigd en in geval van gewijzigde verhoudingen, aangepast. ⁽¹⁴⁾

Het 'begeleiden' van een overleden kuiper naar zijn laatste rustplaats was telkens een moment waarop de leden van het kuipersambacht 'verenigd en solidair' naar buiten traden. Niet alleen meesters maar ook vrouwen en gezinsleden van meesters genoten een 'ambachtsbegrafenis'. Dit hield in dat de mis, die gehouden werd in de kapel van het ambacht, bijgewoond werd door de leden van het ambacht en dat het ambacht, indien nodig, financieel bijspong. Het kuipersambacht beschikte voor deze gebeurtenis over een lijkbaar, die over de kist van de overledene werd gelegd. Op het kleed waren vier schilden aangehecht waarop verschillende voorstellingen die betrekking hadden tot het kuipersambacht waren afgebeeld. ⁽¹⁵⁾ De begrafenis van een deken of zijn echtgenote kende een bijzondere ceremonie. Bij het overlijden van een deken dienden de oud-dekens en de oudermannen de kist in een lange rouwmantel te begeleiden. Voorts droegen de

twee jongsten onder hen "het mandeken met de kersen ende de sesse daer naer sullen ider draegen een kersse midts de vier jonghste van de sesse sullen bovendien met de hant nemen de slippe vant baer cleedt". (16)

Uit klachten van zowel de stedelijke overheid als van de bestuurders van het ambacht, valt op te maken dat heel wat leden van het ambacht aan het bijwonen van begrafenissen verzaakten. Een ordonnantie uit 1610 toont aan dat dit geen exclusief verschijnsel bij de kuipers was: "de dekens ende oudermannen vande ambachten ten respectieve met alle hunnen suppoosten voordaenselen schuldich ende gehouden syn goets tyts te vinden ende compareren in de solempnelen dienste der misse vande ambachte alle ommegangen ende processien van devotie begrafenissen ende andere publieque acten sonder des in gebreke te syne of hun te mogen absenteren". (17) Het instellen van een boete van twee pond illustreert welk belang de stedelijke overheid aan de deelname van de ambachten aan publieke manifestaties hechtte. Of deze bepaling enig effect sorteerde is echter twijfelachtig. In een rekest van 21 januari 1647 gaven de dekens van het kuipersambacht een verklaring voor de talrijke absenties tijdens begrafenissen. De verspreiding van de kuipers over de stad, (18) maakte dat vele meesters er niet in slaagden de begrafenissen van een ambachtsbroeder bij te wonen. De dekens en de suppoos-

ten van het ambacht waren daarom overeengekomen voortaan de meesters in twee kwartieren op te delen. De grens tussen deze twee kwartieren werd gevormd door de Kuiperstraat, de Oude Beurs, de Wolstraat, Kipdorp tot aan de Kipdorppoort. Het compromis luidde als volgt: "dat soo wanneer imanden van d'een oft dander zyde van de voorscreven straeten voortaan soude comen aflyvich te worden, dat alle dese suppoosten wonende onder het zelve quartier in conformityt van de bovenscreven ordonnantie souden schuldich wesen ter begrafenissen te compareren". (19) Deze ordonnantie bevestigt de stelling van Archer: wanneer een ambacht te groot was, verminderde de samenhang tussen de leden.

Wanneer na dit compromis enig vermoeden bestond dat meesters de ordonnantie niet naleefden, deinsden de dekens er niet voor terug om hen voor de rechter te slepen. Dit heeft ook Adriaan Vermeulen in 1659 mogen ondervinden. Volgens de dekens van het ambacht was hij zonder wettige reden afwezig geweest op de begrafenissen van Peter Van Dael, Michiel Boon en de echtgenote van Balthasar Goris. De dekens legden hem dan ook een boete van 18 stuivers op. Daarenboven was hij niet naar de kamervergadering van 8 december 1659 gekomen, waarvoor hij nochtans was opgeroepen. Voor deze overtreding moest Vermeulen 12 stuivers betalen. (20) Vermeulen stelde echter dat hij wel

degelijk op de begrafenis van Peter Van Dael geweest was. Op het moment dat de echtgenote van Balthasar Goris werd begraven was hij niet in de stad. Ook het niet opdagen op de kamervergadering werd ontkend. Over de begrafenis van Michiel Boon repte hij echter met geen woord. ⁽²¹⁾ Volgens de dekens volstond het niet om enkel tijdens de mis in de kerk aanwezig te zijn. Vermits Vermeulen tijdens de begrafenisplechtigheid van Peter Van Dael de kerk had verlaten "immediatelijk nae dyen hy geoffert hadde. Sonder de selve begrafenis over sulcx geaccompagneert te hebben van het lijckhuys, oft oock thuyswaerts vergeselschap te hebben". Door zijn gedrag, een "quaet exempel", zouden andere leden aangespoord worden dezelfde houding aan te nemen. In zijn weigering om de opgelegde boete te betalen, zagen de dekens een reden om hun gelijk via de rechtbank te halen. ⁽²²⁾ Dit proces toont aan dat het niet vanzelfsprekend was dat alle leden van een ambacht ook alle 'plichten' nakwamen. Of het al dan niet aanwezig zijn op een begrafenis van een medelid, een toch niet al te plezierige aangelegenheid, ook op een verminderde loyaliteit ten aanzien van het ambacht wijst is nog maar de vraag. Toch wijzen de verhoogde boetes voor absenteïsme zowel in de zeventiende (1676) als in de achttiende eeuw (1760), ⁽²³⁾ wellicht op een grotere desinteresse van de meesters om deel te nemen aan de ambachtsceremonies. Zo

werd in 1676 (nog eens) bepaald dat wanneer de dekens een vergadering samenriepen, de oudermannen en de ouddekens op het vooraf afgesproken uur dienden aanwezig te zijn, dit op boete van 6 stuivers. Telaarcomers betaalden 3 stuivers en de *dienenden eedt* betaalde voor dezelfde overtredingen het dubbel. Tevens kregen de leden een boete van 6 stuivers opgelegd wanneer zij niet aanwezig waren op de ommegangen en de processies. Wanneer een oud-deken niet aanwezig was bij het evalueren van een proef, moest hij 1 gulden of bij te laat komen 10 stuivers betalen. De dekens en de oudermannen betaalden voor dezelfde overtreding een boete van 2 gulden. Het niet aanwezig zijn op begrafenissen of te laat komen kostte 3 gulden. Vermits de boetes gebruikt werden om het feest van de patroonheilige, Sint Matthijs, te bekostigen, konden de boetes door de overtreders nog enigszins gerecupereerd worden. ⁽²⁴⁾

Ook een weigering van een bestuursfunctie binnen het ambacht kon een teken zijn van een verminderde aanhankelijkheid met het ambacht. ⁽²⁵⁾ In het resolutieboek van 1711-1773 staan verschillende personen genoteerd die niet langer een actieve rol in het ambachtbestuur wilden spelen. In ruil om niet meer aan alle vergaderingen deel te moeten nemen, dienden zij aan het ambacht een 'afkoopsom' te betalen. Vooral de functie van ouderman leek tussen 1711-1773

weinig gegeerd. Zo benadrukte Francois Joret in 1712 dat hij reeds vele jaren deken was geweest. Daarom verzocht hij het ambachtsbestuur hem niet meer als ouderman te kiezen. Het verzoek werd ingewilligd. Voortaan zou Joret "niet meer als ouderman dienen off syn leven daer toe gekoosen worden sonder synen vrijen wille". (26) Ook François Cornelissen vroeg om hem wegens zijn "onpasselijkheid" niet meer tot ouderman te kiezen. Hiervoor betaalde hij maar liefst 162 gulden. Ook Jan Anthony Cornelissen, suppoost van het ambacht, had er een bedrag van 280 gulden voor over om zich voor het leven vrij te kopen "van alle diensten dese ambachte". In het resolutieboek lezen we op 6 februari 1740 dat "mijn deken syn leven gedurende vrij wordt gelaeten van alle compartitien ter camere, processien, ommegangen et. mits jaerlijckx betaelende eenen gulden vijftien stuyvers" en een half vienden deel wijn. (27) Naast het oudermanschap bleek ook het dekenschap steeds minder gegeerd te worden. Op 7 september 1747 kocht de pas verkozen Adrianus Lincé zich voor 144 gulden en een vierendeel wijn vrij. In totaal weigerden tussen 1712-1765 twaalf personen van een functie binnen het ambacht. Zeven kochten zich van het oudermanschap, twee van het deken-schap, twee van alle diensten en één van het dekenschap en het oudermanschap samen, vrij. (28) De bereidheid om zeer hoge bedragen te betalen om zich 'vrij te

kopen' illustreert dat bestuursfuncties soms eerder als een last dan als een eer werden aanzien.

Het al dan niet betalen van de jaarlijkse contributie kon een aanwijzing van een sterke of zwakke identificatie met het ambacht zijn. Het zou derhalve interessant zijn na te gaan welke de motieven waren van de individuele meesters om lid te worden van het kuipersambacht. Ongetwijfeld gaven economische redenen de doorslag (het toegang krijgen tot een bepaald marktsegment), maar ook de sociale voorzieningen die ambachten aanboden konden een (bijkomende) reden zijn om zich aan te sluiten bij een ambacht. (29) Voor de Antwerpse kuipers beschikken we over geen gegevens die ons hierover kunnen inlichten. De identificatie met het ambacht dient dus op een indirecte manier, via de betaling van de jaarlijkse contributies, onderzocht te worden. Voor de Antwerpse kuipers zijn enkel voor de periode 1670-1720 gegevens voorhanden. De cijfers in tabel 1 geven de percentages weer van de personen die opgeschreven staan in de rekenboeken onder de rubriek 'jaarkosten', maar die niet betaald hebben. Tijdens de jaren zeventig van de zeventiende eeuw betaalden gemiddeld 25% van de leden geen contributies. In het laatste decennium van de zeventiende eeuw was dit gedaald tot gemiddeld 21%. De percentages van de eerste twee decennia van de achttiende eeuw, respectievelijk 37,8 en 33,4%, liggen

Tabel 1. Gemiddeld aantal niet betalers van jaarkosten in het Antwerpse kuipersambacht tussen 1670 en 1720 (per vijf boekjaren, procentueel uitgedrukt)

Periode	Procent
1670-1675	23,8
1676-1680	27,2
1681-1685	24,7
1686-1690	32,1
1691-1695	17,9
1696-1700	16,2
1701-1705	35,8
1706-1710	36,1
1711-1715	30,3
1716-1720	36,7

Bron: Stadsarchief Antwerpen, GA, 4184, 4185

dan weer opmerkelijk hoger dan in de zeventiende eeuw. Het is echter pas vanaf 1745 dat de bestuurders van het ambacht via een ordonnantie maatregelen troffen tegen de "onwillichheit ofte traegheynt van de voorscreven debiteurs". Om de toekomstige kuipers niet in financiële problemen te brengen, eisten de dekens de directe betaling van alle achterstallige jaarkosten.⁽³⁰⁾ Konden een groot deel van de meesters door de verslechterde economische toestand hun bijdragen niet meer betalen of wijst het niet-betalen op een grotere desinteresse vanwege de kuipers? Door een gebrek aan informatie omtrent de redenen van de achterstallige betalingen is deze vraag niet op te lossen.

3. Een sterke groeps-solidariteit?

Hoe solidair de meester en hun gezellen wel waren valt af te leiden uit het welbekende 'knickerspel',⁽³¹⁾ een collectief protest van kuipers en wijntaverniers, tegen de verpachting van de consumptiebelasting in 1683. Karin Van Honacker heeft reeds een chronologisch relaas van de feiten gegeven zodat we onze aandacht vooral zullen toespitsen op de onderlinge verhoudingen tussen knechten en meesters tijdens dit protest. De kuipers en wijntaverniers protesteerden fel tegen de verdere verpachting van de accijnzen op wijn. Zij stonden echter geïsoleerd in hun verzet. Andere ambachtsdekenen waren immers niet gekant tegen een nieuwe verpachting. Hierdoor was de kans reëel dat in het Antwerpse stadsbestuur toch een consent omtrent deze materie werd bereikt. Om de dekenen van de andere ambachten onder druk te zetten organiseerden de kuipers en wijntaverniers op 18 en 19 mei 1683 een 'knickerspel'. Hierbij werd ostentatief op de Antwerpse Grote Markt, tijdens de vergadering van de Brede Raad, met knickers gespeeld. De knickers stelden de dekenen voor, die voor 'cosentdekenen' of 'knickdekenen' werden uitgemaakt. Daarnaast werd door de kuipers en wijntaverniers veelvuldig naar de dekenen van de andere ambachten geknikt. Deze, in onze ogen misschien onschuldig lijkende, samenscholing werd door de centrale overheid

hard aangepakt. Zo werden Peter Boelaert, meester-kuiper, en kuipersknecht Jan Cornelissen, die als bijnaam Baes Thuys had, ter dood veroordeeld. De straffen werden evenwel nooit uitgevoerd.

Welke houding hebben de knechten en de meesters van het kuipersambacht zich in heel deze affaire aangemeten? Vooreerst dienen we op te merken dat het oproer *georganiseerd* was. Dit wil zeggen dat er tussen de kuipers en taverniers overleg was geweest over de te voeren strategie. Vooral de rol van meester-kuiper Peter Boelaert in dit protest, die weliswaar pas na dreiging met foltering bekende, was groot. Hij en andere meester-kuipers, waaronder Arthus van Noyen en Peter Bidloo, waren de mening toegedaan dat het in eerste instantie de taak van de kuipersknechten was om zich te verzetten tegen een nieuwe verpachting. De knechten waren immers jong, sterk en hadden, in tegenstelling tot de meesters, niets te verliezen. Met andere woorden, de meesters slaagden erin enkele knechten voor hun kar te spannen en voor hen de kastanjes uit het vuur halen. Mogelijkerwijs wilden de meesters aan de (jongere) knechten duidelijk maken hoe de interne verhoudingen lagen. De knechten konden immers nog de hoop koesteren om ooit meester te worden. Voor jongeren was het immers niet gemakkelijk een plaats te veroveren binnen het ambacht. Daarenboven verdedigden de 'gevestig-

de' meesters zich tegen de concurrentie van nieuwkomers".⁽³²⁾ Jongere knechten moesten volgens de meesters eerst hun loyaliteit ten aanzien van het ambacht bewijzen vooraleer ze het meesterschap verdienden

Vooral Boelaerts knecht, Baes Thuys, overhaalde andere knechten om deel te nemen aan het protest. Hij liet zich door zijn meester overhalen, zo beweerde hij zelf, omdat hij de belofte van verschillende meesters had gekregen dat indien hij de actie organiseerde, uitzicht had op het meesterschap en dat hij geld en kleren zou krijgen. Daarenboven, zo had Boelaert gezegd, kon hem niets overkomen want indien hij veroordeeld zou worden, zouden de gildebroeders hem desnoods van het schavot bevrijden. Baes Thuys kwam echter bedrogen uit. Geen enkele van de meesters had zijn belofte gehouden. Bovendien werd hij *persona non grata* voor de meesters. Hun gedrag werd vooral ingegeven uit vrees om zelf als oproerkraaiers bestempeld en veroordeeld te worden. Thuys dreigde er dan ook mee om alle meesters die aan het protest hadden deelgenomen te verraden. Wanneer procureur-generaal Busleyden een onderzoek naar de gebeurtenissen instelde, werden enkele kuipers gearresteerd. Toch kreeg hij heel wat tegenkanting van de magistratuur en de kuipers te verduren. Zo werd de arrestatie van de kuipers bemoeilijkt, zo niet onmogelijk gemaakt, doordat Busleyden altijd en

overall gevolgd werd door andere kuipers. Het was door deze 'obstructie' dat de procureur-generaal niet ingreep zodat zowel van Noyen als Bidloo konden ontsnappen.

Kunnen we nu gewagen van een sterke solidariteit binnen het kuipersambacht gedurende dit oproer? Het voorval toont aan dat de meesters, de knechten voor het 'algemeen belang van het ambacht', in een positie hebben weten te manoeuvreren waardoor zij zelf buiten schot hoopten te blijven. De 'groepssolidariteit' werd met andere woorden bepaald door de interne machtsverhoudingen. Het hoeft echter geen verwondering te wekken dat vooral knechten, ook al waren ze formeel gezien geen lid van het ambacht, in de bres sprongen. Zij vielen immers gemakkelijk ten prooi aan manipulatie (chantage?) vanwege hun werkgevers, de meesters. Wie nog enige hoop koesterde om ooit meester te worden kon zich beter schikken naar de eisen van zij die reeds 'gevestigd' waren. ⁽³³⁾ Daar kwam nog bij dat wat goed was voor het ambacht ook goed was voor de knechten zelf. Het afkalven van privileges kon op langere termijn nadeliger zijn voor toekomstige meesters.

Anderzijds toont het optreden de beroepsgenoten aan dat tijdens de arrestaties de leden van het ambacht niet zonder slag of stoot aan de gerechtelijke instanties werden uitgeleverd. Er bestond dus weldegelijk een "wij-

gevoel", maar zeker niet altijd en overall in dezelfde mate.

Dit kwam onder meer tot uiting tijdens geschillen tussen meesters onderling welke voor het ambachtsbestuur werden behandeld. Doorgaans werd er naar een akkoord tussen de betrokken partijen gestreefd. Zo ook in de zaak tussen Van Heurck, meester-kuiper enerzijds en Pieres en diens schoonzuster die na de dood van haar man trouwde met Josef Severdonck, ook meester-kuiper, anderzijds. Het geschil handelde over het loon dat Van Heurck nog te goed zou hebben van Pieres en zijn schoonzuster voor het werk dat hij verricht had "voor haren tweeden houwelijcke". Er werd door de tegenpartij voorgesteld om Van Heurck 40 gulden te geven voor zijn geleverde prestaties. Daarmee was hij echter niet tevreden, want "alsoo daer meer werck was als hy hadde gedacht". Hij zelf wou het dubbele, 80 gulden. Hoe hoog het uiteindelijke bedrag was, weten we niet. Maar dat er hoe dan ook een akkoord tussen beide partijen kwam, blijkt uit het verzoek dat de dekens aan Pieres en "syne swagerinne" richtten. Aan hen werd gevraagd "oft dat sy te vreden soude syn met het vonnis dat de dekens souden geven sonder hier naer malcanderen in eenigh recht te trecken". Hierin stemden ze toe. Blijkbaar vonden de dekens het van groot belang om conflicten tussen de leden binnenskamers te regelen. ⁽³⁴⁾ Naar de buitenwereld toe dienden de

kuipers eendrachtig op te treden. Een zelfde inhoud vinden we terug in de zaak tussen Bartholemeus Botteau en Henrick de Backer omtrent een "seker schip reepen". De inhoud van het conflict is ons niet bekend. Wel lezen we dat beide partijen het geschil op de ambachtskamer wensten te beslechten en "het selven stellenden syn int oordeel ende jugement van de dekens ende ouderlieden van cuypers ambachte, aen wiens decisie wy ons beloven te sullen conformeren, met belofte van daer tegens niet te comen in rechte oft daer buyten". Voorts werd reeds voor de uitspraak van de dekens overeengekomen dat wie in het ongelijk werd gesteld, de kosten ten belope van vijftien gulden zou betalen. ⁽³⁵⁾

Voor Cornelis De Volder waren de dekens eveneens mild gestemd. Alhoewel De Volder veroordeeld was tot het betalen van een boete van 50 gulden wegens het 'lenen van zijn naam' aan een wijnkoopman, waren de dekens bereid "eenige gratie [te] doen" ten aanzien van De Volder. De dekens beslisten om de betichte een vermindering van zijn boete te geven. De Volder diende uiteindelijk slechts vijf gulden en twaalf stuivers te betalen "op expresse conditie nochtans van dat der selver De Volder, den wynvercooper ende grossier sal moeten abandoneren". ⁽³⁶⁾ Ondanks de autoriteit en de macht waarover de dekens beschikten om inbreuken te bestraffen, hebben zij zich klaarlijk-

lijk - althans voor de periode waarover we informatie beschikken - eerder soepel opgesteld. Zij zochten eerder de rust in het ambacht te bewaren dan confrontaties tussen de suppoosten onderling op de spits te drijven.

Toch hebben de dekens verschillende malen het ongenoegen van de suppoosten opgewekt. Wanneer de dekens in 1620 een verhoging van de jaargelden van de magistraat hadden verkregen omdat het ambacht 500 gulden schulden had, protesteerden de suppoosten fel. Ze stelden dat volgens de ordonnanties van het ambacht de dekens verplicht waren om "alle jaer te doen rekeninghe ende bewijs van hunne gehele administratie voor twee wethouders deser stadt ende voor de gemeyne gesellen enden dat altyt voor onser Liever vrouwen lichtmisse". ⁽³⁷⁾ De suppoosten verklaarden bereid te zijn de lasten die het ambacht had te betalen, uitgezonderd "wanneer datter geene rekeninge en sal worden gedaen, gepassert oft gesloten ter presentien vande gemeyne gesellen". Want zo stelden ze dat "zy moegen hooren ende sien waer hun gelt blijft ende innen geemployeert wordt". ⁽³⁸⁾ De supplianten kregen echter "nyet ontfanckbaer" op hun rekest. Voorlopig moesten de suppoosten zich met dit antwoord tevreden stellen. Maar in 1637 bekwamen zij een beter resultaat. In een rekest van 5 december 1637 ⁽³⁹⁾ herhaalden ze hun grieven met betrekking tot het opstellen van de rekeningen. De suppoosten

beweerden dat in 1619 de dekens en de oudermannen van het ambacht hen beloofd hadden om "geene augmentatie vande jaercosten oft continuatie in meerderinge der selver jaercosten aen den Borgemeesteren en sullen versuecken, ten sy de suppoosten daerop ierst ende alvooren sullen wesen gehoort".⁽⁴⁰⁾ Wanneer de dekens nu een verzoek bij de magistraat indienden om de jaarkosten op te trekken van zes naar zestien stuivers, pikten de suppoosten deze politiek niet langer. Zij verzochten dan ook de verhoging te niet te doen - wat hen geweigerd wordt - en om inzage te krijgen in de rekeningen. Voortaan zouden de suppoosten aan de magistraat twintig personen voorstellen, waaruit deze er tien uitkoos die bij het opstellen en goedkeuren van de rekeningen aanwezig mochten zijn. Het was echter begrijpelijk dat de dekens niet te veel pottenkijkers wensten bij het opstellen van de rekeningen. Immers, wie als nieuwe deken werd aangesteld was verplicht om aan de uittredende deken het tekort "in gereeden gelde" te betalen".⁽⁴¹⁾ Ondanks hun prestige en gezag, werden de dekens meer dan eens met verbaal geweld geconfronteerd. Zo werd Bartholemeus Botteau tot een boete van 25 gulden veroordeeld wegens "injurieuze woorden".⁽⁴²⁾ Wanneer de dekens een verbod wilden invoeren op het cumuleren van de ambachten van kuiper en zeepzieder, kregen ze heel wat tegenkating van enkele meester-kuipers-

zeepzieders. Toen deken Simon Van Landen de zeeptonnen van Hans Crossens weigerde te branden omdat deze de geijkte afmetingen niet hadden, had Hans Crossen zijn deken "met hooge woorden gedreycht gehad tegens dambacht proces aen te nemen".⁽⁴³⁾ Volgens Crossens versie lijkt er van 'hoge woorden' helemaal geen sprake geweest te zijn. Hij zou enkel gezegd hebben "dat die [zeeptonnen] groot genoeg waren ende dat hij hem aen uwer eerw. souden beclagen".⁽⁴⁴⁾ Doch, de dekens tilden zeer zwaar aan de vermeende beledigingen. Ze stelden dat de "voorscreven injurien des te swaerder [zijn] gemerckt dat de verweerders wesende suppoosten vanden voorseyde ambachte". De dekens concludeerden dan ook dat de kuipers-zeepzieders "sulle schuldich wesen ende by uwen eerw. vonnisse gecondempneert worden ter eerster vergaderinge vande camere vande voorseyde ambachte, aldaer te compareren in lijnen cleederen en met ondeckten hoofde, den aenleggers vergiffenisse te bieden bekennde en belijdende dat sy [...] tegens de waerheyt tgene des voorscreven staet, aen den aenleggeren naebeschreven hebben".⁽⁴⁵⁾ Daarenboven verzochten de dekens dat elk van de betichten 400 gulden zouden betalen ten behoeve van de kapel en de armenbus. Uit de voorgestelde schandstraf en de omvang van de boete valt op te maken dat de dekens zeer veel belang hechtten aan hun titel

en dat zij als dekens zich niet door om het even wie, en zeker niet door leden van het ambacht, lieten beledigen. Deze schandstraffen hadden als hoofddoel 'een persoon expliciet te schande maken, d.w.z. zijn moreel en sociaal aanzien te verminderen door hem in persoon of via voorstellingen expliciet over te leveren aan publieke bespottings zonder evenwel zijn lichaam door beulshand te laten schenden'.⁽⁴⁶⁾

Een gelijkaardig conflict vond plaats in 1584 tussen enerzijds de dekens van het kuipersambacht en anderzijds Jacob Hoeymaeckere die voor zijn echtgenote Tanneken Runnerstock, terechtstond.⁽⁴⁷⁾ Ook hier lag een weigering om de zeeptonnen te branden aan de basis van een scheldpartij tussen Tanneken en Willem Lessen. Tanneken zou als volgt op de weigering van Willem Lessen gereageerd hebben: "soo heeft de huysvrouwe desselfs. verweerder haer vervoordert oyck te commen voor de selve huisinghe des voorscreven Thomas Cornelissen ende aldaer met luyder stemmen ten aenhooren van alle de gebueren⁽⁴⁸⁾ ende persoonen daeromtrent wesende te roepen ende hem valschelijk op ende aene te segghene dat hy Willem was ende is een verradere, tselve tot diversche reysen toe".⁽⁴⁹⁾ De dekens tilden zwaar aan het feit dat iemand die van stadswege een functie uitoefende, in zulke termen werd beledigd. Ook hier eisten de dekens dat Tanneken op de kamer van het kuipers-

ambacht in "lijnen cleedere en ter pretensien van de verweerder" (Jacob Hoeymaeckere) op haar knieën vergiffenis vroeg aan Willem Lessen, en dat zij het zelfde zou doen bij het huis van Thomas Cornelissen "ende aldaer oyck met luyder stemme ten aenhooren vanden gebueren aldaer te doen gelijk openbaere bekentenisse ende vergiffenisse". Ook hier stelden de dekens een hoge boete van 100 gulden voor.⁽⁵⁰⁾ Willem Lessen zou zich echter ook niet van zijn beste kant hebben laten zien. Tanneken beweerde dat "hij [Lessen] haer dreyghde metter vuyst te slaene seggende dese woorden in substantie Ghy beeste ick soude u in u backhuys slaen".⁽⁵¹⁾ Uiteindelijk kregen de dekens ongelijk.⁽⁵²⁾ Deze geschillen illustreren dat in de Nieuwe Tijd een groot belang werd gehecht aan eer en reputatie. Ter compensatie van de geleden 'morele schade' werden dan ook uitzonderlijk hoge boetes geëist en wilde men publiekelijk eerherstel bekomen, niet alleen om alle smetten van zijn naam te zuiveren, maar ook en vooral om bestaande reciprociteitsrelaties en machtsverhoudingen in stand te houden en meteen zijn eigen eer te herstellen of te vergroten.⁽⁵³⁾

4. De buitenstaanders: vrouwen en onvrijen

De vroegmoderne steden waren in hoofdzaak door vrouwen bevolkt. De belangrijkste oorzaak van dit vrouwelijk

overwicht was de immigratie van vrouwelijk dienstpersoneel. ⁽⁵⁴⁾ Aangezien de ambachtelijke wereld voornamelijk een mannenwereld was, kenden de vrouwen een weinig benijdenswaardige positie op de stedelijke arbeidsmarkt. Dit blijkt onder andere uit cijfers van 1755: Antwerpen telde toen 13.719 mannen (of 40,5% van de bevolking) en 20.182 vrouwen (59,5%) die ouder waren dan elf jaar. In totaal waren er binnen de stadsmuren 8.458 mannen (59,1%) en 5.848 vrouwen (40,9%) die een ambacht of beroep uitoefenden. Ondanks hun numeriek overwicht wisten vrouwen slechts een gering aantal arbeidsplaatsen in te nemen. ⁽⁵⁵⁾ Deze percentages vertonen een grote gelijkheid met Brussel in 1755, waar 60,1% van de mannen en 39,9% van de vrouwen een ambacht uitoefenden. ⁽⁵⁶⁾ Ook de verhouding tussen zelfstandigen en niet-zelfstandigen viel in het nadeel van vrouwen uit. In Antwerpen zou slechts 10 à 15% vrouwen zelfstandig een beroep uitoefenen, bij de mannelijke bevolking loopt dit op tot 45,5%. ⁽⁵⁷⁾ Denis Morsa besluit dan ook terecht dat ambachten "een logica van ongelijkheid" ontwikkelden, waarbij de arbeidsplaatsen vooral in mannelijke handen waren. Voor vrouwen restte enkel minder geschoolde arbeid in de textielnijverheid of werk als dienstmeid. ⁽⁵⁸⁾ Ook Maarten Prak heeft reeds gewezen op de inferieure positie van de vrouw binnen de ambachtelijke wereld. De rol

die vrouwen binnen de ambachten speelden was meestal slechts een afgeleide van die van hun man. ⁽⁵⁹⁾ Een stelling die voor het kuipersambacht - ondanks de geringe informatie die beschikbaar is - te bevestigen is. In de geanalyseerde volkstellingen werden enkel weduwen als kuipster vermeld. ⁽⁶⁰⁾ Dit betekende echter nog niet dat deze weduwen zelf het ambacht uitoefenden. Van de zeven weduwen hadden er zes een andere kuiper inwonen. Dit werd bevestigd in het conflict tussen de dekens van het kuipersambacht en Maximiliaen Van Der Noot, handelaar in wijnen. ⁽⁶¹⁾ De dekens beschuldigen Van Der Noot er van als "gans onvrij wesende" in het kuipersambacht zijn eigen Franse en Spaanse wijnen in te kelderden, zonder een beroep te doen op een vrije meesterkuiper. Hiervoor was hij reeds "tot dieversche reysen bij dekens ende hun voiganders serieuselijck vermaent tot groot schandael, intrest ende opspraak van der gemeynte". ⁽⁶²⁾ Van Der Noot ontkende echter ten stelligste dat hij een onvrije knecht in dienst had. Doch de dekens wisten dat Van Der Noot gebruik maakte van de diensten van de weduwe van wijlen Maximiliaen Van Der Noot, nota bene zijn eigen moeder. ⁽⁶³⁾ Daarenboven kon, nog altijd volgens de dekens, geen enkele vrouw lid zijn van het kuipersambacht. Vrouwen waren immers niet bekwaam en gekwalificeerd genoeg, omdat zij "de cracht ende verstant van een manspersoon verheysschende" niet hadden.

Vrouwen hadden nooit de kuipersstiel bij een vrije meester geleerd en hadden dus nooit intredegeld betaald. "Daerom ist dat voor desen noyt ghehoort oft gesien en is dat een vrouwspersoon in der aenleggeren oft eenich ander ambachte binnen deser stadt soude syn geadmiteert". ⁽⁶⁴⁾ De dekens gaven wel toe dat in de costumen van de stad stond dat weduwen "den winckel oft neiringhe van haren overleden man" verder mochten zetten, maar enkel indien één van haar kinderen de stiel machtig was, of indien ze een andere meester-kuiper in dienst nam. Maar, zo stelden de bestuurders van het kuipersambacht, "weduwen worden geen vrijmeester oft cuyperesse, zo kunnen ze knechten bevrijden daartoe ze niet onderwijzen kunnen". ⁽⁶⁵⁾ Van Der Noots plan om enerzijds het familiebedrijf te continueren en anderzijds om zich in te laten met de veel lucratievere wijnhandel, was dus mislukt. Waarschijnlijk was hij van mening dat hij, als kuiperszoon, voldoende kennis bezat om zijn eigen (en goedkoper) kuipwerk te vervaardigen. De magistraat volgde echter de argumenten van de dekens en gaf Van Der Noot veertien dagen de tijd om een vrije kuiper aan te werven.

De ambachten discrimineerden niet alleen vrouwen, ook het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking werd uitgesloten. De ambachtelijk georganiseerde arbeid creëerde immers twee soorten arbeiders: 'vrije' (zij die lid waren van een ambacht) en 'onvrije'

arbeiders. Volgens Archer waren vrije arbeiders tegen niet-leden gekant "because they [onvrijen] were thought to evade company regulations and produce substandard goods, and by taking on large numbers of apprentices they threatened the employment prospects of journeymen and simply because they competed in the same market-place". ⁽⁶⁶⁾ Deze onvrije arbeiders werden door de vrije arbeiders dan ook als een arbeidsreserve beschouwd waarop ze enkel in tijden van hoogconjunctuur een beroep deden. Het spreekt van zelf dat deze arbeidsreserve voortdurend op de lonen drukte. ⁽⁶⁷⁾ Niet iedereen was echter tegen deze onvrijen gekant. Vooral grote producenten - kooplieden maar ook grote meesters - zagen hen graag komen. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat vrije en onvrije arbeiders op gespannen voet leefden.

Ook de Antwerpse kuipers waren beducht voor een aantasting van hun werkzekerheid door een te grote instroom van onvrije arbeiders. Tal van rekestten werden bij de magistraat ingediend en verschillende geschillen werden voor de vierschaar uitgevochten om de strijd met de onvrije arbeiders aan te gaan. Wanneer een vrije meester-kuiper zich "by sinister practycke hem verbonden had aen eenen onvrijen om op seker dach te maken ende den selve onvrijen te leveren soo grooten quantiteit asijs, alst den selven onvrijen souden belie-

ven" verzoeken de dekens aan de magistraat om een einde aan deze praktijken te stellen. In het rekest van 30 april 1620 werd dan ook bepaald dat "voortaen geen vanden cuypers ambachte en sal mogen hem selven oft syne dienaers verhueren oft laten gebruycken om voor onvrijen binnen deser stadt azijn te maken".⁽⁶⁸⁾ De kuipers argumenteerden dat het fabriceren van azijn door onvrijen "tegen alle goede poincten ende tgemeyn beste" was. Met andere woorden, zij koppelden het belang van het ambacht aan het algemeen welzijn van de stad. Immers, hadden zij geen leertijd van twee jaar achter de rug, een proef afgelegd en betaalden ze daarenboven niet genoeg voor de jaarkosten? Een argument dat graag en veelvuldig in de verf werd gezet. Het toont ook aan dat vrije arbeiders, als goede poorters zijnde, zich wensten te distantiëren van de lagere sociale groepen waarmee ze geen enkel affiniteit hadden. Elke gelegenheid namen zij te baat om het onderscheid te benadrukken. Maarten Prak vat het als volgt samen: "the foreign, rambling cheating, illegal and morally abject outsider was in every respect the opposite of the decent, law-abiding, locally established guild-member".⁽⁶⁹⁾ Niet alleen de onvrijen zelf werden geviseerd, ook hun producten werden op gemengde gevoelens onthaald. Om de buiten-kuipers zoveel mogelijk buitenspel te zetten verkregen de Ant-

werpse kuipers dat zelf de buiten-brouwers hun nieuwe "stuyckmanden, werckcuypen, ghylcuypen, coolbacken ende nieuwe bierketelen" in de stad moesten kopen of hun oude doen herstellen.⁽⁷⁰⁾

Het was echter niet altijd even gemakkelijk om aan te tonen of een product enkel door vrije meesters dan wel door anderen verkocht mocht worden. Het kwam dan ook meer dan eens voor dat de kuipers processen voerden over wat in onze ogen misschien futiliteiten lijken. Voor François De Vallee stond het vast dat hij het "versuerde onclaeren" van bier mocht verkopen. Als brandewijnstoker kocht hij dit van de brouwers op. Maar omdat "de selve onclaere somtijts (principaelijck in den somer) comen te versueren ende onbequaem worden om gebrande wijn aff te maechen," wenste hij het verlies enigszins te beperken door het "versuerde onclaeren" te verkopen. Daar had hij volgens hem het recht toe, aangezien hij voor elke ton 22 stuivers accijnzen betaalde. Vermits hij jaarlijks tussen de 1500 en 1600 tonnen "onclaers" van 12 brouwers ontving, betaalde hij op jaarbasis tussen 1650 en 1760 gulden aan accijnzen aan de stad.⁽⁷¹⁾ De kuipers waren echter de mening toegedaan dat de "versuerde onclaeren" als azijn werd verkocht en dus onder hun monopolie viel. De kuipers waren niet alleen tegen de "versuerde onclaeren" omdat ze niet

door een vrije kuiper gemaakt was, maar ook en vooral omdat de kuipers onmogelijk konden concurreren met hun duurdere azijn. De kuipers werden echter in het ongelijk gesteld.

Een ander middel om het aantal onvrije kuipers onder controle te houden, bestond erin dat meesters ofwel in Antwerpen ofwel in een andere 'vrije stad' de stiel moesten geleerd hebben. Kuipersambachten uit verschillende steden kwamen overeen om vrije meesters in elkaars ambacht op te nemen. Wanneer Bartholomeus Heybaers in 1717 vroeg om als Aalsters kuiper zijn proef te mogen doen in Antwerpen, stelden de dekens van het Antwerpse kuipersambacht dat hij "een behoorlijk attestatie" moest geven van de wethouders van Aalst en van zijn vrije leermeester. Als bijkomende voorwaarde verlangden de Antwerpse dekens dat alle leerjongens, die hun leerjaren in Antwerpen afgerond hadden, ook in Aalst hun meesterproef mochten afleggen. ⁽⁷²⁾ In een brief van 31 juli 1717 antwoordden de dekens van het Aalsters kuipersambacht dat "wij t' allen stonden bereedt syn in onse Ambachte de cuypers ende alle suppoosten oft personen binnen Antwerpen hen leerjaeren volbracht hebbende bij eenen vrije meester" toe te laten. ⁽⁷³⁾

Toch was niet altijd duidelijk welke stad en welk kuipersambacht 'vrij' was. De moeilijkheden die bij de interpretatie

van 'vrije stad' gepaard gingen heeft Jan Vanden Brant aan den lijve ondervonden. Wanneer hij zijn leertijd in Herentals voltooid had, wenste hij zijn proef in Antwerpen af te leggen. Dit werd hem echter door de dekens geweigerd. Via de rechtbank wenste hij alsnog toegelaten te worden om zijn proef in Antwerpen af te leggen. De dekens waren het echter niet eens met Vanden Brants visie, als zou het kuipersambacht in Herentals een gesloten en dus vrij zijn. Als bewijs voor de 'geslotenheid' van het Herentalse kuipersambacht gaf Vanden Brant een uittreksel uit het rekenboek waarin het volgende stond: "hebben des naervolgende personen hier onder genoempt het ambacht gemaect". Voor de Antwerpse dekens was dit echter geen bewijs aangezien "privee personen uyt eygenen autoriteyt geen ambacht en connen maecten". ⁽⁷⁴⁾ Ook de gekozen patroonheilige, H. Jozef, zorgde voor heel wat bezwaren. Volgens de dekens was H. Jozef niet de heilige van de kuipers maar van de timmerlieden, waartoe ook de "witwerckers, de rennemakers, de schrijnwerkers ende andere int hout wercken tot Herentals resorteren". De dekens waren dan ook bevreesd dat iemand die zijn leerjaren in het Sint-Jozefs ambacht voldaan had in Antwerpen "soude mogen kiezen te synder geliefte tsy het cuypers, timmerlieden, houtbreckers oft schrijnmackers ambachte". ⁽⁷⁵⁾ Uit het protest dat de

kuipers aantekenden blijkt duidelijk dat de patroonheilige, die de eer van het beroep belichaamde, 'een constituerend onderdeel van hun groepsidentiteit' vormde. ⁽⁷⁶⁾

De dekens hechtten dus evenveel, zo niet een groter, belang aan de herkomst dan aan de bekwaamheid van nieuwe leden. Voor Vande Brant was het afleggen van zijn proef in Antwerpen nog op een ander vlak van groot belang. Hij had immers de intentie om in het huwelijk te treden met een Antwerpse kuipersweduwe. Dat zij hem misschien eerder om economische dan om affectieve redenen genegen was, blijkt uit het feit dat zij haar "neiringhe niet geirne en soude vervallen [zien] door het houwelijcken met eenen onvrijen persoon". ⁽⁷⁷⁾ Het bezitten van het statuut van een 'vrije' ambachtsman was dus om meer dan één reden interessant.

Het waren met name wijnhandelaars die zich meer dan eens lieten verleiden om een 'onvrije' kuiper aan te werven. Het proces tussen het kuipersambacht en wijnhandelaar Fernandus Van Pruysen is illustratief voor de complexiteit van de problematiek van 'onvrije' arbeid en de verschillende interpretaties die eraan werden gegeven.

De ordonnantie van 12 mei 1668 ⁽⁷⁸⁾ behelsde een strikte reglementering van de arbeid van de knechten en de onvrije arbeiders. De bepalingen waren niet nieuw, maar werden herhaald omdat ze niet of nauwelijks werden toegepast.

Het eerste artikel verbood aan vrije meester-kuipers "hunne naeme te leenen aen eenighe knechten" en die te werk te stellen bij wijnkooplieden onder het voorwendsel dat deze knechten voor een vrije meester zouden werken. Een wijnkoopman mocht dus enkel van de diensten van een vrije meester-kuipers gebruik maken. Bij gevolg mochten de wijnkoopmannen geen kuipersknecht voor hen laten werken, laat staan bij hen laten inwonen.

Het was tegen deze bepalingen dat Van Pruysen, volgens de kuipers, gezondigd had. In hun rekest gericht aan de magistraat omschreven de dekens het als volgt: "hoe dat sy ende vele van hunnen supposten ondervonden hebben dat hun ambacht merckelijck beschadight wirt door dien eenige van hun ambacht differente persoonen quamen te bevrijden, ende hunnen naem leenden om het selve ambacht te exerceren contrarie aen de ordonnantie". ⁽⁷⁹⁾ Omdat vele van de suppoosten van het ambacht niet op de hoogte waren van de inhoud van de belangrijkste ordonnanties stelden de dekens voor om elke meester opnieuw zijn eed te laten afleggen en de belangrijkste ordonnanties voor te lezen. ⁽⁸⁰⁾

Volgens de dekens had Van Pruysen geen vrije meester-kuiper in dienst, maar een onvrije knecht, die daarenboven bij hem inwoonde. Bij een 'visitatie' van de dekens in het bijzijn van de schepenen Coquel en Gomez, werd in

het huis van Van Pruysen kuipersgereedschap gevonden. De "thien houten beslaghreepen, ses ysere beslaghreepen, twee sneymesse, eene desschel [dissel], eene boersie [?], een vueghbancke" werden in beslag genomen. ⁽⁸¹⁾ De kuipers besloten dan ook dat Van Pruysen veroordeeld moest worden tot een boete van 25 gulden en tot het verbeurd verklaren van het gevonden kuipersgereedschap.

De hele discussie tussen van Pruysen en de dekens draaide rond de vraag of iemand een vrije knecht kon zijn indien hij niet onder het directe toezicht van een vrije meester stond. Van Pruysen verklaarde dat hij Joannes Bosmans als vrije knecht van meester Peter Van Den Bregghen 'leende'. Volgens Van Pruysen werd Van Den Berghen door zijn knecht "gerepresenteert". Het feit dat Van Den Berghe reeds meer dan twee jaar niet meer in Antwerpen verbleef kon volgens Van Pruysen geen bezwaar zijn. Het gegeven dat Van Den Berghe geen vaste verblijfplaats meer had en dat ook zijn vrouw geen kuiperswinkel meer openhield, deed de dekens dan ook besluiten dat Van Den Berghe geen meester meer was. ⁽⁸²⁾ Volgens Van Pruysen bleef iemand meester zolang de jaarlijkse bijdragen betaald werden, ook al werden die door iemand anders dan de meester zelf betaald. ⁽⁸³⁾ Een vaste verblijfplaats noch het bezitten van een kuiperswinkel waren volgens Van Pruysen vereisten om een vrije meester

te zijn. Daarenboven zou de knecht Joannes Bosmans nooit voor eigen rekening maar steeds voor zijn meester hebben gewerkt. Na vijf jaar procederen stelde de rechtbank de dekens van het kuipersambacht in het ongelijk. ⁽⁸⁴⁾ Voortaan was het mogelijk dat (wijn)kooplieden met (verarmde) meesters en/of knechten allianties aangingen. Via deze constructie werd de 'vrije' arbeid uitgehold en de corporatieve regels omzeild.

5. Besluit

Arbeid was tijdens de vroegmoderne periode een bepalende factor in het sociale leven van de ambachtslieden. De onderlinge solidariteit tussen beroepsgegoten werd door de oprichting van ambachten versterkt. Zij waren inderdaad "more than simply economic institutions". ⁽⁸⁵⁾ Ambachten hadden immers een belangrijke sociale functie: ze verenigden arbeiders met een zelfde beroep, ze organiseerden maaltijden, gingen mee in ommegangen en processies, verzorgden ambachtsbegravenissen voor overleden collega's, enz.

In deze (bescheiden) bijdrage werd nagegaan in hoeverre de handwerklieden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw, en meer specifiek bij de Antwerpse kuipers, een sterk groepsgevoel kenden en hoe ze aankeken tegen niet-leden.

Het stijgend aantal klachten i.v.m. absenties tijdens ambachtsbegravenis-

sen, het niet opnemen van bestuursfuncties en de onregelmatige betaling van de jaarlijkse contributies wijzen op een verminderd gemeenschapsgevoel vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. Toch bleek dat tijdens conflictsituaties, onder meer met onvrije arbeiders en de stedelijke overheid, de onderlinge solidariteit geen loos begrip was. Daarenboven werd bij conflicten tussen meesters onderling bij voorkeur naar een minnelijke schikking gezocht in plaats van de conflicten op de spits te drijven. Vooral wanneer het er op aan kwam de collectieve economische belangen veilig te stellen werd er eendrachtig opgetreden.

Dit kwam ook onder meer tot uiting in het feit dat vrije arbeiders zich wensten te distantiëren van de buitenstaanders (onvrijen en vrouwen). Dat de beroeps-eer hier een belangrijke rol speelde bleek uit het feit dat alleen de 'eerlijke', gevestigde mannen tot het ambacht werden toegelaten.⁽⁸⁶⁾ Uiteraard kaderde dit afzetten van onvrije arbeiders in de strategie van de vrije arbeiders om 'hun' segment van de arbeidsmarkt veilig te stellen. De collectieve eer en het beroep (de beroepseer) waren duidelijk niet van elkaar los te koppelen.

De contradictie tussen Poni's vaststelling over de falende onderlinge solidariteit, de toenemende sociale wedijver tussen de ambachtsmeesters enerzijds en de uitbreiding van de onderlinge hulpverlening door de oprichting van

ambachtelijke armenbussen anderzijds, deed Sandra Bos de volgende hypothese formuleren: "mogelijkerwijs vormden de formalisering van de hulpverlening en de uitbreiding van de regelgeving de reactie van de gilden op de toenemende interne ongelijkheid en afnemende solidariteit".⁽⁸⁷⁾ Op deze hypothese is echter voor de Zuidelijke Nederlanden (nog) geen afdoend antwoord mogelijk. Te meer omdat het onderzoek naar de onderlinge hulpverlening bij de ambachten uit de Zuidelijke Nederlanden nog in haar kinderschoenen staat.⁽⁸⁸⁾ Een breed en diepgravend onderzoek naar de onderlinge hulpverlening die de meeste ambachten organiseerden kan ons beeld over de ambachtelijke solidariteit aanvullen en waar nodig aanpassen.

NOTEN

- 1 Tenzij anders vermeld komen alle archieven uit het stadsarchief Antwerpen (SAA). Gebruikte afkortingen: GA: Gilden en Ambachten; P: Processen; P Supl: Processen supplement; PK: Privilegekamer; V: Vierschaar.
- 2 Zie bijvoorbeeld: DE PEUTER (R.). *Brussel in de achttiende eeuw*. Brussel, Vubpress, 1998 ; LIS (C.) en SOLY (H.). red. *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*. Brussel, Vubpress, 1994 ; LIS (C.) en SOLY (H.) red. *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage landen*. Brussel, Vubpress, 1997.
- 3 Een bespreking van de sociale voorzieningen bij ambachten is te vinden in VAN GENA-

- BEEK (J.). De afschaffing van de gilden en de voortzetting van hun functies. In: *NEHA-jaarboek*, 1994, p. 74-83.
- 4 VERHAVERT (J.). *Het ambachtswezen te Leuven*. Leuven, 1940, p.71.
- 5 WILLEMS (B.). Loon naar werken? Sociale mobiliteit in het Antwerpse kuipersambacht (1585-1793). *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 82, 1999, p. 31-64.
- 6 PONI (C.). Norms and Dispute: the shoemakers' guild in eighteenth-century Bologna. *Past and Present*, 123, 1989, p. 80-108. Maarten Prak wijst er terecht op het 'solidaire' kind niet met het badwater weg te gooien. Door de nadruk te leggen op de onderlinge wedijver en het gebrek aan belangstelling voor de sociale kanten van het gildenleven kan een nieuwe eenzijdigheid ontstaan welke "voorbijgaat aan de manier waarop gilden trachtten om door middel van fondsvorming collectieve belangen te behartigen en door hun organisatie en fondsen van individuele belangen collectie maakten" PRAK (M.). 'Een verzekerd bestaan'. Ambachtlieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (Ca. 1775). In: DE VRIES (B.) e.a. red. *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Thijn bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht*. Amsterdam, 1992, p 77.
- 7 PRIMS (F.). *Het Herfsttij van het corporatisme te Antwerpen*. Antwerpen, 1945, p. 8.
- 8 ARCHER (I.). *The Pursuit of Stability. Social relations in Elizabethan London*. Cambridge, 1991, p. 111.
- 9 ARCHER (I.). *Pursuit*. p. 124.
- 10 MARINUS (M.-J.). *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676)*. Brussel, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1995, 273 p. Zie ook THIJS (A.K.L.). *Van Geuzenstad tot katholieke bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in contrareformatorisch Antwerpen*. s.l., Brepols, 1990, p.171.
- 11 THIJS (A.K.L.). Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw). In: LIS (C.) en SOLY (H.) red. *Werken volgens de regels*, p. 239.
- 12 PREVENIER (W.) en BOONE (M.). De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten. *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, 1993, 1, p. 37.
- 13 GENARD (P.). *Aanteekening over de Antwerpsche gilden*. Gent, 1895, p. 8. stelt de volgende volgorde voor: 1. schippers, 2. smeden, 3. houtbrekers, 4. bakkers, 5. vleeshouwers, 6. visverkopers, 7. oude schoenmakers, 8. huidenvetters, 9. bontwerkers, 10. meerse-niers, 11. lijndraaiers, 12. lakenbereiders, 13. linnenwevers, 14. kleermakers, 15. oudkleerkopers, 16. timmerlieden, 17. kuipers, 18. schrijnwerkers, 19. metsers, 20. hoveniers, 21. strodekkers, 22. zagers, 23. kordewagenkruiers, 24. buildragers, 25. turfdragers, 26. barbiers-chirurgijns.
- 14 Hiërarchieën, rangen en standen vond men tijdens het Ancien Régime op diverse maatschappelijke niveaus. Ook in een totaal andere context, namelijk die van het Franse hof ten tijde van Lodewijk XIV, werd hieraan vaak in extreme vormen uiting gegeven. Zie hiervoor het eerste hoofdstuk van LE ROY LADURIE (E.). *Het leven aan het Franse hof*. Amsterdam, Bert Bakker, 1999, p. 36.
- 15 DILIS (E.). Het huis, de kamer en het altaar van het voormalig Antwerpsch kuipersambacht. *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 4, 1926, p. 275.

- 16 SAA, GA 4180, 27 februari 1676, f° 97 r°.
- 17 SAA, GA 4175bis, 30 juli 1610, f° 85.
- 18 We dienen hier de woorden van de dekens te nuanceren. Uit eigen onderzoek is gebleken dat de kuipers zich voornamelijk concentreerden in de volgende wijken: wijk 1, 4 en 13. De nabijheid van de Nieuwstad met haar brouwerijen en de haven vormden de belangrijkste verklaringsfactor voor deze concentraties. Meer details in WILLEMS (B.). *Het Antwerpse kuipersambacht (1580-1796)*. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 1997, p. 44-50.
- 19 SAA, GA, 21 januari 1647, 139 r°.
- 20 SAA, P a 966, Conclusie voor de dekens, 19 december 1659, f° 1r°-2 r°.
- 21 Ibidem, Antwoorde voor Adriaan Vermeulen, 27 februari 1660, f° 2 r°-3 r°.
- 22 Ibidem, Replique van de dekens, 9 april 1660.
- 23 SAA, GA 4175bis, 5 augustus 1760.
- 24 SAA, GA 4180, 27 februari 1676, f° 96 r°-98 r°.
- 25 Reeds in de zestiende eeuw weigerden grote meesters in de textielnijverheid het deken-schap of andere functies in het ambacht en stelden zij zich steeds minder solidair op t.a.v. hun "schamele" collega's. SCHOLLIERS (E.). Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw. *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 11, 1956, p. 287.
- 26 SAA, GA 4181, 25 mei 1712, f° 4 r°.
- 27 Ibidem, 6 februari 1740, f° 20 r°.
- 28 Ibidem, 3 personen in 1712, 2 in 1717, 2 in 1730, en 1 in 1739, 1740, 1742, 1743, 1719, 1765.
- 29 DE RIDDER (M.). De ondersteuningsfondsen van de Amsterdamse gilden in de achttiende eeuw. In: *NEHA-jaarboek*, 1994, p. 119. BOS (S.). 'Uyt liefde tot malcander'. *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. Amsterdam, IISG, 1998, p. 331 (met uitgebreide verwijzingen naar internationale literatuur).
- 30 SAA, GA 4175bis, 25 januari 1745, f° 156-158.
- 31 VAN HONACKER (K.). *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*. Kortrijk-Heule, UGA, 1994, p. 306-320. PRIMIS (F.). *Herfsttij*, p. 10-11.
- 32 MUCHEMBLED (R.). *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middel-eeuwen tot de Franse Revolutie*. Amsterdam, Contact, 1990, p.261.
- 33 Knechten konden echter ook (uitzonderlijk) als afzonderlijke groep optreden. Tijdens de zestiende eeuw gingen Brugse kuipersknechten zonder hun meesters, dit wellicht op initiatief van deze laatsten, naar de Dudzeelse ommegang. THIJS (A.K.L.). *Religieuze rituelen*, p. 236-237. Ook de hoedemakersgezellen wisten zich met succes te verenigen. Zie LIS (C.) en SOLY (H.). *De macht van 'vrije arbeiders': collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende) eeuw*. In: Idem, *Werken volgens de regels*, p. 15-50.
- 34 Voor de informele vormen van conflictre-geling zie DECEULAER (H.). *Conflicten en conflictre-geling in de Antwerpse ambachts-wereld, 1585-1796. Een verkenning van de juridische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein*. In: LIS (C.) en SOLY (H.) red. *Werken volgens de regels*, p. 148-149.
- 35 SAA, GA 4181, 7 mei 1740, 20 v°.

- 36 idem, 28 juli 1750, f° 32 v°.
- 37 SAA, GA 4175bis, 9 maart 1620, f° 115.
- 38 Ibidem, f° 116.
- 39 Ibidem, 5 december 1637, f° 130.
- 40 Ibidem.
- 41 SAA, GA 4180, 4 november 1633, f° 74 r°.
- 42 SAA, GA 4181, 16 januari 1740, f° 20 v°.
- 43 SAA, GA 4194, Solutien voor de dekens ende oudermans van het cuypersambachte, 23 januari 1599, f° 4 v°.
- 44 Ibidem, Duplique oft contre solutien voor Hans Crossens, f° 22 r°.
- 45 Ibidem, Aenspraecke voor de dekens ende oudermans vanden cuypers ambachte binnen de stad Antwerpen, 4 juni 1599, f° 1 v°.
- 46 Paul de Win maakt een uitdrukkelijk verschil met 'erestrafpen' welke een duidelijk eervernietigend of eerontnemend karakter hadden (bijvoorbeeld castratie). Erestrafpen gingen dan ook doorgaans gepaard met lichamelijke verminking. Varianten van de zuivere, profane schandtocht (meestal in boetekleed) waren de ezelsrit en het schandslepen. DE WIN (P.). *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees Perspectief*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België; 1991, p. 24-25, 33-40. Zie ook DE WAARDT (H.). De geschiedenis van de eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 23, 1997, 3, p. 334-354.
- 47 SAA, P, d 3587.
- 48 Het publiekelijk schelden en schimpen ten aanzien van de burens was een veel voorkomend middel om zijn/haar reputatie hoog te houden. Interessante bijdragen vindt men in een themanummer Schimpen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-1850. *Volkskundig Bulletin*, 18, 1992, 3. Zie ook de voorbeelden bij de kleermakers en oudkleerkopers in: DECEULAER (H.). 'Prêt-à-porter', *gender en gezondheid. De veelvuldige betekenissen van huiszoekingen bij kleermakers en oudkleerkopers in het laat-16de eeuwse Antwerpen*. In: LIS (C.) en SOLY (H.) red. *Werelden van verschil*. p. 111.
- 49 SAA, P, d 3587, Aenspraecke, f° 7 r°.
- 50 Ibidem, 10 r°.
- 51 Ibidem, Antwoorde van Jacob Hoeymaeckere, 24 december 1585, f° 22 r°.
- 52 SAA, V 1171, f° 54 r° (eigen telling).
- 53 ROODENBURG (H.). Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans. *Volkskundig Bulletin*, 22, 1996, p. 135.
- 54 MORSA (D.). Sociale structuren en identiteiten in de Belgische steden in het licht van recente werken (16de-18de eeuw). *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, 1993, p. 44.
- 55 VERBEEMEN (J.). Antwerpen in 1755. Een demografische en sociaal-economische studie. *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1957, p. 31, 42.
- 56 VERBEEMEN (J.). Bruxelles en 1755. Sa situation démographique, sociale et économique. *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1962, p. 227-229. Vergelijk met Brabant: KLEP (P.). *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900*. Nijmegen, 1981, p. 192.
- 57 VERBEEMEN (J.). Antwerpen in 1755, p. 42.
- 58 MORSA (D.). Sociale structuren, p. 45. LIS (C.). *Social Change and the Labouring Poor: Antwerp, 1770-1860*. New Haven, 1986, p.

173. (Appendix 2 B. Occupational classifications of Antwerp's population, 1796 and 1830).
- 59 PRAK (M.). *Ambachtsgilden vroeger en nu*. In: *NEHA-Jaarboek*, 1994, p. 28.
- 60 Uit de volkstelling uit 1755 weerhielden we de volgende kuipersweduwen: weduwe Der Kinderen, weduwe Tijck, weduwe Sels, weduwe Thurenhout, weduwe Bettiers, weduwe Van Den broeck en weduwe Verbraecken. Uit de volkstelling van het jaar IV werden de volgende namen weerhouden: weduwe Anne Marie Eenens (42 j.), Anne Marie van Bemde (44 j.), Anne Vrancks (62 j.), Maria Van De Vijver (65 j.), Isabelle Verbeucken (48j.), Anne Gellijntiens (40 j.), Maria Van Berkelaer (69 j.).
- 61 SAA, P, a 936.
- 62 Ibidem, conclusie voor de dekens, oudermannen van de kuipers binnen deser stadt, 12 juli 1624, f° 3 v°.
- 63 Ibidem, Replique voor de dekens, 14 november 1625, f° 4 r°.
- 64 Ibidem, f° 6 r°.
- 65 Ibidem, f° 8 v°.
- 66 ARCHER (W.). *Pursuit of Stability*, p. 131.
- 67 SCHOLLIERS (E.). *Vrije en onvrije arbeiders*, p. 289. ARCHER (W.). *Pursuit of Stability*, p. 133.
- 68 SAA, GA 4175bis, 30 april 1620, f° 119.
- 69 PRAK (M.). *Individual, corporation and society: the rhetoric of Dutch guilds (18th C.)*. In: BOONE (M.) en PRAK (M.). red. *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes)*. Leuven-Apeldoorn, Garant, 1996, p. 275.
- 70 SAA GA 4175bis, z.d., f° 71.
- 71 SAA P, a 1170, Antwoorde voor Francois de Vallee, 13 juli 1612, f° 2 r°. De buiten-brouwers hadden niet alleen conflicten met de Antwerpse kuipers maar ook en vooral met de stadsbrouwers. Zie hiervoor DICKSCHEN (S.). De Antwerpse brouwersnatie en de dorpsbrouwers in de 17de en de 18de eeuw. *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 76, 1993, p. 208.
- 72 SAA GA 4181, 19 juli 1717, f° 8 r°.
- 73 Ibidem, 31 juli 1717, f° 11 r°.
- 74 SAA GA 4177, *Antwoorde voor de dekens ende oudermans van het cuypersambachte*, verweerders tegen Jan Vanden Brant, aanlegger, 7 oktober 1677, f° 3 v°.
- 75 Ibidem, f° 4 v°.
- 76 THIJS (A.K.L.). *Religieuze rituelen*, p. 239.
- 77 Ibidem, Corte instructie voor de dekens, f° 1 r°.
- 78 SAA, GA 4175bis, 12 mei 1668, f° 144 v°.
- 79 SAA, GA 4193, Requête, 4 juli 1747, f° 1 r°.
- 80 Ibidem, 1 v°.
- 81 Ibidem, Aenspraecke ende conclusie, 3 februari 1748, f° 2 r°.
- 82 Ibidem, Replique, 15 februari 1748, f° 1 v°.
- 83 Ibidem, copye uyt den derden Turbeboeck der stadt Antwerpen..., 23 juli 1590. *dat eenen poorter van Antwerpen tsy gehouden, gaende buyten om sijn affairen ende aldaer eenighe jaeren blijvende vaceren ende indien hij gehouden is binnen Antwerpen niet te min blijvende daer syn huysvrouwve facteur ofte gehuert huys ofte camer houden, blijft niet te min poorter, maar indien hij houwelijck contracteerde sonder consent van mijn heer den Borgemeester oft elders poorterie aenveerde oft hem in eenigen dienst van andere stede begave soude synen poorterye verliesen.*

- 84 SAA, V 1201, 8 juli 1752, f° 70 r°.
- 85 CROSSICK (G.) en HAUPT (H.-G.). *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914*. London/New York, 1998, p. 16-17.
- 86 ROODENBURG (H.). Eer en oneer ten tijde van de Republiek, p.144.
- 87 BOS (S.). *Uyt liefde*, p. 28.
- 88 Het blijft vooralsnog behelpen met HUYS (E.). *Duizend jaar mutualiteit bij de Vlaamse gilden*. Kortrijk, 1926. De Gentse armenbussen uit de achttiende eeuw werden bestudeerd door WILLEM (C.). *Ambachtelijke zekerheid. Sociale voorzieningen bij negen ambachten in het achttiende-eeuwse Gent*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UG, 1995. Voor de Noordelijke Nederlanden is de literatuur uitgebreider: BOS (S.). *Uyt liefde*; TIMMER (E.M.A.). *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidsverzekering in vroeger tijden*. Haarlem, 1913. DE RIDDER (M.). De ondersteuningsfondsen van de Amsterdamse gilden in de achttiende eeuw. In: *NEHA-jaarboek*, 1994, p. 107-121. VAN GENABEEK (J.). *Dwang en vrijwilligheid. Onderlinge verzekeringen in Nederland sedert de middeleeuwen tot circa 1860*. In: VAN DER LINDEN (M.) en SLUYS (J.) red.. *Onderlinge hulpfondsen. Historische en etnografische essays*. Amsterdam, IISG, 1996, p. 45-69. VAN GERWEN (J.) en LUCASSEN (J.). *Mutual Societies in the Netherlands from the Sixteenth Century to the Present*. In: VAN DER LINDEN (M.). *Social Security Mutualism. The Comparative History of Mutual Benefit Societies*. Bern, Peter Lang, 1996, p. 431-479.

HET ONTSPANNINGSLEVEN VAN BRUGSE ARBEIDERS (1890-1921) (*)

Isabelle Verheire

1. Inleiding: algemeen kader

De arbeidersbevolking is sinds enkele decennia een geliefkoosd 'studieobject' in het historisch onderzoek. Daarbij werden en worden verschillende facetten van de geschiedenis van 'de kleine man' belicht. Waar voorheen eerder politieke of economische thema's aan de orde waren, is nadien het dagelijks leven steeds vaker binnen het interesseveld van historici gekomen.

Sommige auteurs menen de dagelijkse bezigheden van de arbeider in de 19de en begin 20ste eeuw te kunnen reduceren tot 'eten, werken, slapen'. In die optiek was vrijetijdsbesteding enkel weggelegd voor de hogere sociale groepen. Zo lasen we in een studie uit 1958 dat "tot voor het einde van de 19de eeuw geen sprake kon zijn van de bestudering van de vrije tijd, heel eenvoudig omdat er geen vrije tijd was (praktisch iedere arbeider was 10 à 11 uur per dag van huis weg)". (1) Zo'n 10 jaar later luidt het nog: "Voor de arme fabrieksstakkers uit de XIXe eeuw echter was er geen kwestie van een rustige ontspan-

ningsavond, noch een dag vrijaf. Niets dan het dwingende spook van dwingende arbeid en honger". (2)

En inderdaad, voor vele industriearbeiders zag het leven er niet bepaald rooskleurig uit: lange werkdagen, lage lonen en vaak abominabele huisvesting. De industrialisatie had een 'arbeidersprobleem' veroorzaakt. De leef- en denkwereld van de werkersbevolking werd gekenmerkt door geloofsafvalligheid, migratie, proletarisering, alcoholisme en dergelijke meer. (3) Maar daaruit kan men niet zomaar concluderen dat elke vorm van ontspanning aan de arbeider voorbijging: "Wie een volledig beeld van de levenswijze en de mentaliteit van de arbeiders uit de 19de eeuw wil geven, kan en mag niet in donkere tonen blijven spreken. Geeft men de indruk van een eentonig, droevig, hopeloos ellendig bestaan, dan is dat niet naast de waarheid, maar men moet er ook op wijzen dat het volk zijn eigen plezier zocht en er zich doorsloeg met een weliswaar soms al te goedmoedig aanvaarden van de tekorten op alle gebied, een volk dat daarnaast soms ook felle opflakkingen van levenslust kende. Men amuseerde zich, en toch zeker in de jaren van de 'belle époque'". (4)

Voorgaande opvattingen, samen met de stelling van T. Beckers en H. Van der Poel dat het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de vrije tijd onverbreekelijk samenhangt met de strijd om controle te verwerven over deze tijdsbeste-

* Noot van de redactie: Het artikel van Isabelle Verheire is een tweede bijdrage in de reeks over "ontspanning en alledaagsheid". In een vorige aflevering van dit tijdschrift verscheen DENECKERE (G.). Tussen uitbundigheid en beheersing. Feest, subversie en sociale strijd in de 19de eeuw, *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXIC, 1999, 2, p. 82-112.

ding, zette aan tot onderzoek van een concrete casus. ⁽⁵⁾

We onderzochten aan de hand van uiteenlopende, soms heel verscheiden bronnen, hoe het ontspanningsleven van Brugse arbeiders ingevuld werd. We werden daarbij geconfronteerd met een methodologisch probleem: de bestudeerde bevolkingsgroep komt in de bronnen veel minder rechtstreeks aan het woord dan bijvoorbeeld de autoriteiten. Het is evenmin evident om over de invulling van de vrije tijd directe sporen terug te vinden. Veel van het ontspanningsleven van de gewone mens ontstond immers spontaan en in beperkte kring. Bijgevolg zijn slechts weinig getuigenissen daarover tot bij ons gekomen. Het is vrijwel onmogelijk opvattingen en reacties van de arbeiders zelf op het spoor te komen. Er is uiteraard wel allerhande bronnenmateriaal beschikbaar waarin de standpunten van de 'hogere kringen' (organisatoren, autoriteiten,...) terug te vinden zijn. Het is dan ook vooral het georganiseerd ontspanningsleven dat hier aan bod zal komen. Meer specifiek willen we nagaan wie precies de organisatoren van feesten en vermakelijkheden waren en in welke mate ze er zelf aan deelnamen. Hadden ze een bepaald doel voor ogen of was het hen louter om de ontspanning te doen? Slaagden ze in hun opzet en hoe reageerde de doelgroep erop?

Maar vooraleer op de concrete Brugse situatie in te gaan, staan we stil bij enkele

le ideeën en opvattingen die regelmatig in cultuurhistorische werken opduiken.

2. Enkele 'cultuurhistorische bedenkingen'

Het lijkt ons niet overbodig een 'cultuurhistorisch kader' te schetsen, waarin de begrippen volks- en elitecultuur, arbeiderscultuur en massacultuur geplaatst worden. Over de relatie tussen enerzijds 'de massa' of, zo men wil, 'de lagere sociale klassen' en anderzijds 'de elite' op vlak van vrijetijdsbesteding, is al heel wat inkt gevloeid. In studies over de cultuur van de Nieuwe Tijd wordt de zogenaamde 'volkscultuur' vaak tegenover de 'elitecultuur' geplaatst. Het boek van P. Burke was heel invloedrijk wat dat betreft. ⁽⁶⁾ Sindsdien zijn tal van gelijkaardige studies verschenen, maar er zijn evenzeer kritieken geleverd op Burkes uitgangspunten. T. Harris bijvoorbeeld, heeft het moeilijk met de omschrijving 'volkscultuur'. Dat houdt volgens hem teveel de idee van eenheid in. Harris wijst erop dat cultuur of cultuurbeleving sterk kan verschillen naargelang tijd en ruimte en dat het bijvoorbeeld ook door de beide geslachten anders wordt ervaren. Ook 'het volk' voorstellen als diegenen die niet tot 'de elite' behoren, doet de realiteit onrecht aan. Er moet zeker met nog een derde groep rekening gehouden worden: de middenklasse. Bovendien heeft hij moeite met het beeld van een horizon-

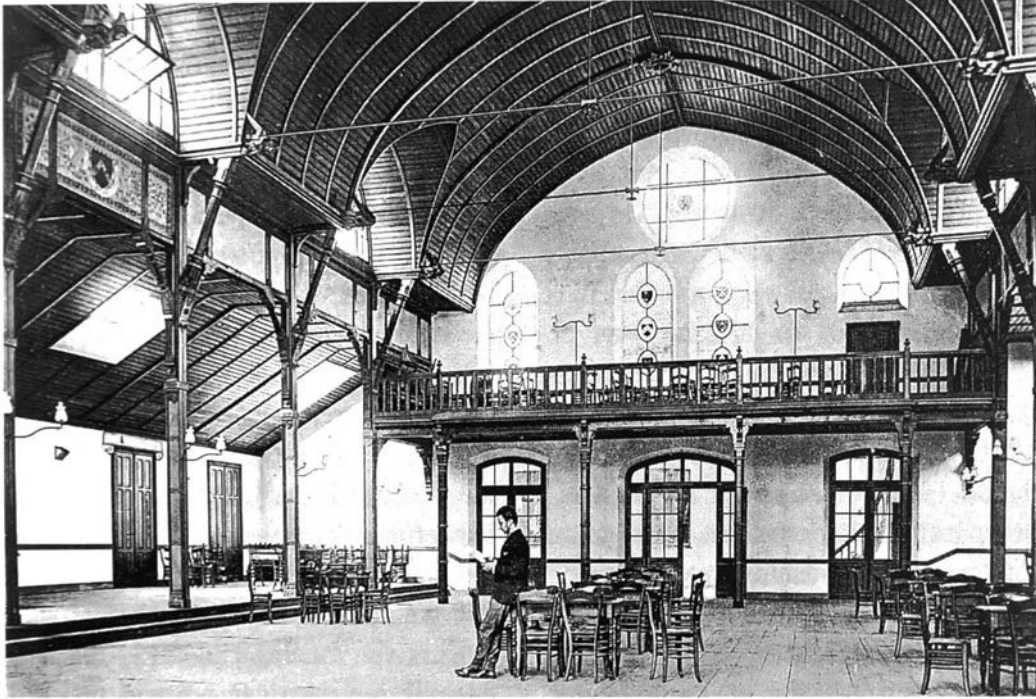

taal gelaagde maatschappij. Er waren evengoed verticale scheidslijnen die de bevolking bijvoorbeeld opdeelden op basis van religie. Een gelijkaardige bedenking vonden we ook bij G. Deneckere die het heeft over sociale, nationale, religieuze, generatie-en geslachtsverschillen binnen elke samenleving. (7) Voorts wil Harris het beeld nuanceren van een elite die sinds de Middeleeuwen de zogenaamde volkscultuur poogt te onderdrukken, te transformeren of te controleren. De 'aanvallen' van bovenaf waren zeker niet continu en de elite stond niet unaniem vijandig tegenover bepaalde volksgebruiken. Bovendien speelden zowel de middenklasse als de lagere sociale groepen eveneens een actieve rol. Laatstgenoemden mogen dus niet worden voorgesteld als een passieve massa, die enkel maar onderging. Zo pasten ze bijvoorbeeld de opgelegde normen en waarden ten dele aan hun eigen gedragsrepertoire aan in een poging hun eigenheid te behouden. (8)

Studies over de late 19de – begin 20ste eeuw laten zich minder in met die tweedeling volk-elite. Ze gaan eerder uit van een arbeiderscultuur, die al dan niet tegenover een 'burgerlijke' cultuur geplaatst wordt. Tal van polemieken en discussies werden en worden gevoerd over het al of niet bestaan van een autonome arbeiderscultuur. I. Cieraad heeft het in haar *Studie over cultuur* over de arbeiderscultuur en ze haalt daarbij

onder meer E. Thompson aan. (9) Deze meent dat de specifieke economische relaties en de typische ervaringen van de arbeiders (als groep) aanleiding geven tot de ontwikkeling van een eigen waardenpatroon, van eigen tradities en eigen organisatievormen. De opvattingen van K. De Leeuw en H. Gaus sluiten daarbij aan. Eerstgenoemde stelt dat elke sociale groep een eigen hiërarchie hanteert in haar verschillende vormen van vrijetijdsbesteding. H. Gaus schrijft aan elke maatschappelijke groep een eigen mentaliteit, normatief kader en eigen voorkeuren toe, welke bepaald zijn door de plaats die elke groep inneemt in de maatschappij. (10)

Ervan uitgaande dat elke maatschappelijke groep eigen karaktertrekken vertoont, werpt zich de vraag op waaruit die eigenheid van 'de' arbeiders dan wel bestond. D. De Weerdts maakt ons er alvast attent op dat een poging tot definiëring eigenlijk zinloos is: het begrip 'arbeider' dekt soms heel uiteenlopende realiteiten, namelijk van thuiswerker over ambachtsgezel tot fabrieksarbeider. (11) Naarmate de industrialisatie vorderde kwam men toch tot meerdere gemeenschappelijkheden. Arbeiders traden als loonafhankelijken op de markt en leefden in een bepaald politiek verband. De arbeidswetgeving werd uitgebouwd en die wetten golden voor een steeds grotere groep. De voortschrijdende mechanisatie bracht met zich mee dat steeds meer arbeiders met de machine

Stadsarchief Brugge, FO A 242, Binnengezicht van de feestzaal van de Gilde der Ambachten, 1894. (Vervaardiger: onbekend, Schenking J. A. Rau).

werden geconfronteerd. ⁽¹²⁾ Ze werden dus met z'n allen voor nieuwe uitdagingen geplaatst, die ze op hun eigen manier beantwoordden.

In samenhang met de vraag naar de autonomie van de arbeiderscultuur brengt G. Vanschoenbeek het soms geopperde onderscheid tussen spontane en georganiseerde arbeiderscultuur ter sprake. Het is vooral deze laatste, zoals die werd beoefend in verenigingen en dergelijke meer, die zijn sporen heeft nagelaten. Men heeft het in die context soms ook over 'verburgerlijkte' cultuur waarbij niet zozeer gewerkt wordt aan het schep-

pen van een nieuwe cultuur, maar eerder aan het toegankelijk maken van reeds bestaande cultuurgoederen. ⁽¹³⁾

Vanaf de late 19de eeuw zou zich een heel geleidelijke democratisering of homogenisering hebben ingezet. Langzaam "werd de voorheen elitaire levenswijze bereikbaar voor andere sociale lagen...". ⁽¹⁴⁾ In de 20ste eeuw nam de vrije tijd toe en verhoogde de levensstandaard, met als gevolg dat onderling verschillen tussen de sociale lagen steeds meer vervaagden. Cultuurconsumptie is immers grotendeels afhankelijk van vrije tijd en inkomen. ⁽¹⁵⁾

Toch impliceerde die zogenaamde democratisering van de cultuur niet dat er vanaf dan sprake was van gelijkschaking van de maatschappelijke groepen. De neiging tot controleren bleef doorheen de beschouwde periode aanwezig en zelfs het verbieden van bepaalde gebruiken kwam nog voor. Een passende term voor de houding van de organisatoren en/of autoriteiten is 'bevoogdend'. Ze ijverden voor meer 'volksverheffing' en beschaving. Om dat doel te bereiken boden ze hun doelgroep cultuurgoederen aan waarvan ze tot dan toe grotendeels verstoken waren geweest, zoals muziekkuitvoeringen, bezoeken aan de schouwburg, H. Cunningham beschouwt bibliotheken, voordrachten, muziek... als een typische middenklassecultuur die werd gepromoot bij de werkersbevolking. De hogere klassen wilden de arbeiders in contact brengen met deze burgerlijke vormen van vermaak. Terzelfdertijd was het een poging tot sociale controle, aangezien men de arbeiders tijdens deze vrijetijdsbesteding in het oog kon houden. ⁽¹⁶⁾ Het invoeren van de achturige werkdag verscherpte immers nog meer de aandacht voor de wijze waarop de vrijgekomen tijd werd ingevuld. Men vreesde ervoor dat de arbeiders er niet zouden in slagen zich zinvol bezig te houden of dat ze hun nieuwe vrijheid zouden misbruiken.

In de geschiedschrijving van de populaire cultuur in de 20ste eeuw (vooral

sinds Wereldoorlog I), duikt voortdurend de term 'massacultuur' op, gekenmerkt door onpersoonlijkheid en oppervlakkigheid. Vooral de ontwikkeling van de audiovisuele media wordt daarbij geaccentueerd. Vroegere 'participanten' van de volkscultuur werden 'consumenten' van de massamarkt. Ze werden steeds meer gereduceerd tot louter toeschouwers. Door die evolutie werd ook het actieterrein van de ideologische groepen verlegd: nu moest de gecommercialiseerde vrijetijdsbesteding aan banden worden gelegd. ⁽¹⁷⁾

Uit dit overzicht blijkt dat heel wat auteurs van mening zijn dat er dus wel degelijk ingrepen van bovenaf gebeurd zijn. Ook T. Harris is daarvan overtuigd wanneer hij stelt dat de dominante groeps culturen over de nodige macht beschikten om hun waarden en normen, die ze beter en beschaafder achtten, aan anderen op te leggen. ⁽¹⁸⁾

Heel interessant is het om na te gaan wat de drijfveren waren van die dominante groepen. De theorie reikt ons hier alweer enkele antwoorden aan, die uiteraard nog moeten getoetst worden aan concrete voorbeelden. Vanuit kerkelijke en conservatieve kringen fixeerde men zich, uit morele overwegingen, op de onderdrukking of transformatie van traditionele (in hun ogen: onzedelijke) gebruiken.

De acties die ondernomen werden door progressieve burgers kunnen gesitueerd

worden in wat men noemt: de bevoogdende civilisatiebeweging. De 'gemene man' werd als 'cultuurarm' beschouwd en dus moest het volk op een hoger cultureel niveau gebracht worden. K. De Leeuw schrijft dit toe aan een mentaliteitswijziging op het einde van de 19de eeuw. Men ging beseffen dat 'hogere' cultuuruitingen niet zozeer een natuurlijk gegeven waren, maar eerder het resultaat van opvoeding en socialisatie. In deze paternalistische bekommernis stonden de burgerlijke waarden (kunstzin, verdraagzaamheid en arbeidsethiek) centraal. Uiteraard is het dan nog de vraag in hoeverre de doelgroep deze waarden ook werkelijk tot de zijne maakte. Een aantal auteurs menen dat het beschavingsoffensief vooral resultaten boekte bij geschoolde arbeiders en bij de middengroepen. Op ongeschoolde arbeiders had dit alles veel minder effect. ⁽¹⁹⁾

Ook meer objectieve factoren beïnvloedden het ontspanningsleven van heel wat mensen. Het strakke tijdsregime van het industriële productieproces liet nog slechts weinig plaats voor tal van spontane gebruiken. Terwijl "vóór de industrialisatie...werk en wonen en werk en ontspanning nauw met elkaar verbonden waren", raakt dit alles in toenemende mate van elkaar gescheiden. ⁽²⁰⁾ Disciplineren van het werkvolk werd uit economische overwegingen een streefdoel. De fabriek moest dag en nacht, 6 dagen per week draaien.

Talrijke feestdagen, spontane opwellingen van vermaak en een losbandige levensstijl werden taboe. Dat alles was in de ogen van de ondernemers niet meer dan verspilling van geld, energie en tijd. ⁽²¹⁾ Maar afschaffen van het ene kan niet zonder het aanbieden van iets anders. Sommige auteurs hebben het in dit verband over de zogenaamde 'uitlaatklep- of veiligheidskleptheorie'. Als het volk zich kan uitleven in allerlei vermakelijkheden, dan is het minder geneigd om zijn pijlen op de politieke machtshebbers te richten. Bepaalde gebruiken werden dus toch getolereerd, of de autoriteiten voorzagen zelf in vermakelijkheden omdat deze de functie hadden van 'psychologische bevrijding'. ⁽²²⁾ Met andere woorden: feesten werden getolereerd of georganiseerd om de sociale orde te handhaven. Er werden ook volledig nieuwe, alternatieve en vooral controleerbare vermakelijkheden aangeboden als antwoord op de vraag naar ontspanningsmogelijkheden. Dat aanbod kreeg een bijkomende functie wanneer we het in verband brengen met de toenmalige politieke situatie. Hoe groter de aanhang, hoe meer gewicht men in de politieke schaal zou kunnen leggen. Vermaak werd op die manier het slaafje van de politieke belangen. Tenslotte moet nog de overheid (i.c. het stadsbestuur) als regulerende factor worden vermeld. Door geboden of verboden uit te vaardigen, door infrastructuur ter beschikking te stellen en door

het al of niet toekennen van subsidies hadden ze controle over talloze culturele uitingen. ⁽²³⁾

3. De 'casus Brugge'

Tot hiertoe stonden we enkel stil bij een aantal theoretische uitgangspunten. In dit 2e hoofdstuk volgen de resultaten van het onderzoek van I specifiek geval: de Brugse arbeidersbevolking. Zo wordt het mogelijk om op basis van een concreet onderzoek de theoretische bevindingen te toetsen en te illustreren. We hebben voornamelijk gezocht naar evenementen met een zekere amusementswaarde, op initiatieven die het volk in zekere mate verstrooiing brachten. De grens is evenwel niet altijd gemakkelijk te trekken, want strijd en feest gingen vaak hand in hand, en vermaak werd frequent gekoppeld aan opvoeding/beschaving. ⁽²⁴⁾ Toch komt in sommige voorbeelden duidelijk naar voor dat men sociale controle trachtte uit te oefenen door het ontspanningsleven van het volk te beïnvloeden.

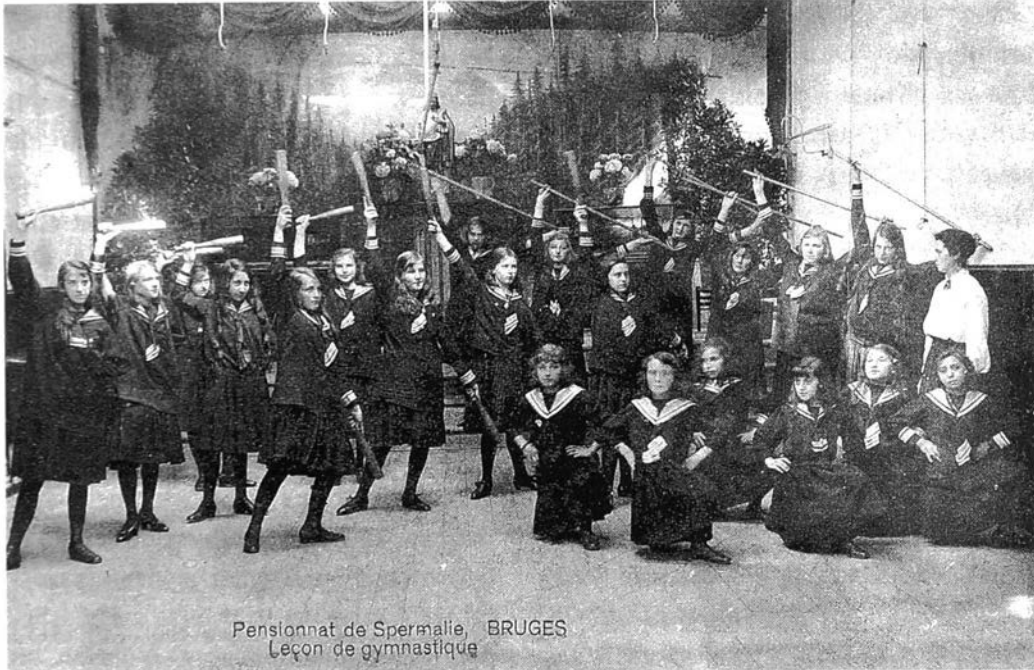
3.1 Gemeentefeesten

De Brugse gemeentefeesten waren een jaarlijks terugkerend officieel initiatief en eigenlijk vooral een burgerlijke gelegenheid. Deze plechtigheden kenden een nogal stereotiep verloop. Steevast stonden op het programma: prijskampen (biljart, bowling, ...) in de herbergen van de stad, een beiaardspel, muziekstukken en een tentoonstelling.

Onderzoek naar deze feesten laat evenwel toe enig inzicht te krijgen in de houding die men aannam tegenover het volk.

De toneelmaatschappij *Vriendenbond van Brugge* zag zich in 1891 genoodzaakt om entreegeld te vragen voor hun opvoering. Dit niet alleen om een deel van de kosten te dekken, maar ook om enige vat te krijgen op het publiek. Ze werden immers geconfronteerd met "gemeenter volk dan wij begeerden". Ze hoopten dat het "gemeen volk" zou wegblijven wanneer er ingangsgeld gevraagd werd. ⁽²⁵⁾ Met deze niet bepaald democratische maatregel trachtte men dus de minder begoeden weg te houden van de toneelopvoering. In 1905 vielen de gemeentefeesten samen met het herdenkingsfeest van de 75-jarige onafhankelijkheid van België. Tijdens een gemeenteraadszitting liet een katholiek raadslid zich ontvallen dat "...feesten geven voor het volk....zo slecht niet niet [is]; het volk heeft er eenigszins recht toe. Het is niet genoeg de orde en rust te handhaven: het stedelijk bestuur heeft ook nog voor plicht iets te doen om het volk te verlustigen. Als het volk zich deftig vermaakt, is het niet geneigd om revolutie te maken..." ⁽²⁶⁾ Deze opmerking past perfect in de voormelde 'uitlaatkleptheorie'.

In de loop der jaren werden in de meeste volksbuurten in Brugge eigen buurtcomiteeën opgericht die volksfeesten organiseerden tijdens de

Personnat de Spermalie, BRUGES
Leçon de gymnastique

Stadsarchief Brugge, FO A 4493, Les van turnen, 1920. (Vervaardiger: S.Y.L. Brussel).

gemeentefeesten. Jaarlijks vroegen ze subsidies aan het stadsbestuur. Bij het toekennen van dergelijke subsidies werkte het stadsbestuur met een beurtrolsysteem, zodat telkens een ander gedeelte van de stad aan zijn trekken kwam.

In het vorige hoofdstuk wezen we er kort op dat feestelijkheden ook door de politiek gebruikt (misbruikt) werden. Volgend voorbeeld is daarvan een sprekende illustratie. In 1911 werden op de volkse Sint-Annaparochie "typische volksvermakelijkheden" ingericht. Op het programma stonden ringsteking, mastklimming, zaklopen e.d.m. Het jaar

nadien werd de bevolking eraan herinnerd dat vooral de financiële steun van de christen-democraat De Cloedt de feesten mogelijk had gemaakt. De bewoners van de Sint-Annaparochie werden dan ook opgeroepen om hem, bij wijze van dank, hun stem te geven in de aanstaande verkiezingen.⁽²⁷⁾ Zo werden die feesten eigenlijk een onderdeel van een verkiezingscampagne.

3.2 Carnaval

De carnavalsviering bracht in Brugge in die periode grote getallen feestvierders op de been. De katholiekgezinde krant

Gazette van Brugge beschreef in welke kringen de 'carnavalzotten' gezocht moesten worden: "Vanuit de straatjes der volkrijke arme parochieën spoten geheele zwermen armtierige, uitgelaten maskers...".⁽²⁸⁾ Enkele Brugse verenigingen zetten zich actief in om nieuwe initiatieven aan het programma toe te voegen. Daardoor kreeg carnaval steeds meer een georganiseerd karakter. Er werd vooral veel aandacht besteed aan de organisatie van allerlei stoeten. Dit kan gezien worden als een poging om de carnavalsviering deftiger te laten verlopen. Vanaf de 2de helft van de 19de eeuw toonde de burgerlijke maatschappij immers duidelijk haar afkeer voor het vastenavondvertoon.⁽²⁹⁾ In plaats van de bevolking zelf te laten instaan voor de viering, maakte men hen tot toeschouwers van optochten die door de burgerij op poten gezet werden. Bovendien legde de Brugse gemeenteraad enkele beperkingen op. Het feit dat losbandigheid die dagen welig tierde en dat voor eventjes belediging en bespotting toegelaten was, zal daaraan niet vreemd zijn. Een aantal katholieke verenigingen vroeg aan het stadsbestuur om maatregelen te treffen, omwille van moraal en hygiëne. Bepaalde gebruiken moesten vervangen worden door "meer waardige pleziertjes". Vooral het alcoholmisbruik was hen een doorn in het oog.⁽³⁰⁾ Het was overigens niet toevallig dat men net in 1893 de viering aan banden trachtte te leggen. In die periode

was de politieke wereld namelijk in beroering omdat een hevige strijd werd geleverd voor de invoering van het algemeen stemrecht. De houding van de Brugse bestuurders was dus evenzeer ingegeven door angst voor versterking van de openbare orde. Voortaan was lawaai maken na middernacht verboden, het verplichte sluitingsuur van herbergen werd vervroegd en verkleedpartijen werden zoveel mogelijk geweerd.⁽³¹⁾ Toch werd vanuit verschillende hoeken geopperd dat men niet te ver mocht gaan in het elimineren van allerlei vermakelijkheden. Een liberaal gemeenteraadslid wees erop dat te strenge verbodsbepalingen aanleiding konden geven tot revolutionair gedrag.⁽³²⁾ Een stelling die opnieuw past in de voormelde 'uitlaatkleptheorie'. De katholieke raadsleden verdedigden hun houding door erop te wijzen dat de "carnavalsbeestigheden" toch konden vervangen worden door iets deftigs zoals muziekuitsvoeringen. "Men zal zeggen: maar men moet iets doen voor het volk, mag het volk ook geen ontspanning hebben? Zeker ja, en het moet er hebben. Zijn leven is eene slavernij, een gedurigen last. Aan de openbare besturen hoort het toe trefelijke uitspanningen toe bezorgen."⁽³³⁾ Bijgevolg werden alternatieven uitgedacht: de katholieke *Brugsche Onthoudersbond* organiseerde ter vervanging in 1902 een avond met concerten, een voordracht en "lichtprenten met den Tooverlanteern".⁽³⁴⁾ Ook de socialisten

kondigden een aangenaam feest aan, zowel "ter gelegenheid van" als "als protest tegen" carnaval. Men kon in het socialistisch lokaal *Volkshuis* terecht voor een gevarieerd programma van toneel en zang. ⁽³⁵⁾

3.3 *Gebuurtefeestjes*

Gouden bruiloften, de geboorte van een 7e zoon of dochter, een primus in de straat,...men vierde ze liefst met het nodige vertoon. Van dergelijke gebuurtefeestjes zijn talrijke aankondigingen terug te vinden in de pers. Het feit dat ze in de plaatselijke kranten werden aangekondigd, doet beseffen dat de zogenaamde spontaneïteit van dergelijke 'typische volksfeesten' enigszins gerelativeerd moet worden. Vooraleer deze konden plaatsvinden moest het stadsbestuur er haar toestemming voor geven. De politiecommissaris kreeg bovendien de opdracht de nodige maatregelen te treffen inzake openbare veiligheid. ⁽³⁶⁾ Soms achtte men het nodig beperkingen op te leggen. Zo kreeg een zekere E. Deblaere een negatief antwoord op zijn vraag om een volksfeestje te mogen inrichten, aangezien zulk amusement toch slechts resulteerde in "scènes de désordre en de débauches". ⁽³⁷⁾

3.4 *De herberg*

Wat uiteraard niet kan ontbreken in een bespreking van ontspanningsleven van de arbeiders is de herberg. Heel wat

Brugse herbergen waren gelegen in een typische volksbuurt en werden uitgebait door werklieden die zo nog wat wilden bijverdienen na hun dagtaak. Menig herbergier zette wel eens een dansfeestje op poten om wat leven in de brouwerij te brengen. Dat was echter een doorn in het oog van de Brugse burgers. Dansen was vooral bij de lagere klassen populair. Hooggeplaatsten konden voor dit tijdverdrijf doorgaans heel wat minder enthousiasme opbrengen. Ze associeerden het met geldverkwisting en verstoring van de orde. In 1874 werd dan ook een reglement uitgewerkt: voortaan moest belasting betaald worden op het houden van bals. ⁽³⁸⁾ Maar niet alleen de overheid deed pogingen om het herbergbezoek onder controle te krijgen. Elke politieke groep beschikte over een eigen 'partijlokaal' waar men de leden alternatieve ontspanningsmogelijkheden aanbood. De katholieken hadden hun *Gildehuis* waar men kaart kon spelen of een drankje kon nuttigen, maar dan wel onder het toezien van bijvoorbeeld de parochiepriester. Dat werd niet erg geapprecieerd door de talrijke herbergiers van de stad. Ze vonden het hypocriet en spraken over oneerlijke concurrentie. ⁽³⁹⁾ De socialistische pers ergerde zich mateloos aan de taferelen die men in een kroeg kon waarnemen: "Niet strelend voor het zicht, want bolgezopen gezichten en waggelende dronken gestalten zijn niet schoon...".

Ze schoven de oorzaak van het probleem in de schoenen van de overheid, die had immers nagelaten zang, muziek en toneel aan te moedigen met als goedkoop argument dat het volk er niet rijp voor was. ⁽⁴⁰⁾ De socialistische volkshuizen werden al vroeg uitgebouwd als centrale ontmoetingsplaats. In het Brugse *Werkerswelzijn* kon men terecht voor ontmoeting, ontspanning en vorming. Er werden zowel concerten als voordrachten en toneelopvoeringen gegeven. Het werd bovendien gezien als een belangrijk middel om arbeiders weg te houden bij de andere ideologieën. ⁽⁴¹⁾

3.5 *Initiatieven uit de ondernemerswereld*

Ook binnen de ondernemerswereld werden initiatieven ontwikkeld. De motieven die daarachter schuilden, gingen van ethisch rechtvaardigheidsgevoel, over sociale controle tot paternalisme. Men wilde respectievelijk de arbeidsomstandigheden verbeteren, een sterke greep op de arbeiders behouden en de 'ontaarde' arbeidersklasse beschermen tegen alcoholisme, spilzucht en losbandigheid. ⁽⁴²⁾ Een duidelijk en gekend voorbeeld uit de Brugse geschiedenis is de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek. De directie van deze onderneming toonde al vroeg interesse voor de ontwikkeling en ontspanning van haar personeel. Dat vertaalde zich onder meer in de

oprichting van verenigingen op gebied van ontspanning, sport en ontwikkeling. Na de oorlog werd het accent vooral op vorming gelegd. De nieuwe afdeling *Ontwikkeling* (1919) gaf bijscholing en voordrachten en installeerde een bibliotheek. Bovendien werden de werklieden door de directie uitgenodigd op bedrijfsvieringen. In 1897 bijvoorbeeld, danste de directeur op een "echt verbreedingsfeest" onbekommerd met de vrouwen van zijn werknemers. ⁽⁴³⁾

3.6 *Toneel*

Vanaf het einde van de 19de eeuw ontwikkelde zich een actief Brugs toneellevens. Zowel katholieke, liberale als socialistische woordvoerders waren overtuigd van het belang van toneelopvoeringen voor de arbeiders en dus had elk een eigen toneelkring opgericht. De liberalen zagen voor toneel vooral een beschavende functie weggelegd. Ze betreurden dan ook dat, ondanks het toneelaanbod, vele "dwazen vermaak zoeken in allerhande buitensporigheden waarbij eten en drinken centraal staat". ⁽⁴⁴⁾ De socialistische toneelkring bestond reeds in 1888. Vanaf de beginjaren bood deze kring avondvullende programma's aan. Op zo'n avond werd dan niet alleen toneel gespeeld, er werden ook muziekopvoeringen of voordrachten gegeven. ⁽⁴⁵⁾ Ook zij zagen toneel als een middel tot volksopvoeding. Bovendien was het een ideale manier om propaganda te voeren voor

het eigen gedachtengoed. Toneel was voor alle zuilgebonden organisaties een dankbaar en geliefd 'instrument'. Ondanks het analfabetisme van vele van de leden kon men er toch veel mensen mee bereiken. Maar het toneel had vlak voor de Eerste Wereldoorlog af te rekenen met een dubbele concurrentie. De uitbouw van het spoorwegnet verhoogde de mobiliteit: mensen werden met de trein naar de hoofdstad gebracht waar ze van een meer gediversifieerd cultureel aanbod konden genieten. En ook de cinema's werden met de vinger gewezen. Zij hielden zowel de burgerij als het grote publiek weg uit de toneelzalen. In een lokale krant werd opgeroepen om de prijzen voor toneelbezoek te laten zakken en het aanbod aantrekkelijker te maken, zodat de teloorgang van het Brugse toneellevens zou vermeden worden. ⁽⁴⁶⁾

3.7 Muziek

Net zoals op toneelgebied, werden op het einde van de 19de eeuw op vlak van muziekopvoeringen specifieke inspanningen gedaan naar werklieden toe. In 1897 stelde de bestuurscommissie van het conservatorium voor om een aantal toegangskaarten gratis uit te delen aan fabrieksarbeiders. Zo zou de volksklasse de kans krijgen goede muziek te leren kennen en te waarderen. Het belang van dergelijke 'volksconcerten' werd als volgt omschreven: "Ces auditions musicales constituent pour la population

ouvrière un délassement sain et honnête et développent chez lui le sentiment artistique en même temps qu'elles épurent le goût". ⁽⁴⁷⁾ De concerten werden niet altijd even druk bijgewoond. De socialistische krant *Vooruit* pleitte er daarom voor het concert te laten spelen op zondagavond. Tot dan toe ging de opvoering steeds door op maandag om 18.00u, maar dan was zowat iedereen van de doelgroep nog aan het werk. ⁽⁴⁸⁾ In 1913 wees een liberaal gemeenteraadslid erop dat meer ruchtbaarheid moest worden gegeven aan het initiatief. Over de werkersbevolking zei hij dat "weinigen denken op concerten, geestesuitspanningen of ander verzet; dat is vreemd voor de werklieden". Hij meende dat weinigen op eigen initiatief een concert zouden bijwonen en dus achtte hij het nodig "hen bij de hand te nemen en ze er naartoe te leiden". ⁽⁴⁹⁾ Het paternalisme was dus anno 1913 nog geen verleden tijd! Behalve de opvoeringen in de stadsschouwburg, waren er nog de specifiek katholieke, liberale en socialistische muziekavonden. Het katholiek koor en fanfare wilden een 'muzikaal gevoel' onder het volk verspreiden. "En alzo trapsgewijze de groote orkestwerken te doen gewennen welke door het volk nog niet begrepen worden...". ⁽⁵⁰⁾ Liberale burgers van hun kant organiseerden lessen in volksliederen. In hun betrachting de stadsgenoten zedelijk te verheffen, boden ze alle geïnteresseerden "degelijke, beschavende muziek en zang" aan. ⁽⁵¹⁾

3.8 Turnen

Overbekend en typisch voor deze periode zijn de turnclubs. Reeds in het begin van de 19de eeuw was men overtuigd van de pedagogische waarde van gymnastische sporten. Het was een middel tot lichamelijke opvoeding en droeg bij tot de geestelijke verheffing van de mens. ⁽⁵²⁾ Er bestond opnieuw een katholieke, liberale en socialistische turnclub. Elk gaf jaarlijks een turnfeest dat steeds ruim op voorhand werd aangekondigd in de persorganen van elke strekking. Men liet daarbij niet na zich te vergelijken met de turners van de 'concurrentie'. Zo lachte de katholieke gezinde krant *'t Brugsche Vrije* met een optreden van de liberale turnkring, omdat het aantal deelnemers beperkt was en omdat het op slechts weinig belangstelling kon rekenen bij het publiek. ⁽⁵³⁾

3.9 Film en sport

Er werd reeds kort op gewezen dat er nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding opkwamen die het volk naar andere plaatsen lokten, weg van de besloten (partij)lokalen. De komst van de film was een gans nieuw fenomeen in de wereld van de ontspanning. Aanvankelijk was het bioscoopbezoek een zowat exclusief burgerlijke aangelegenheid. In het Interbellum trok ook de volksklasse tijdens de vrije uurtjes naar de bioscoop. ⁽⁵⁴⁾ De krant *Burgerwelzijn*

had al in 1913 gewezen op de "...overrompelende nieuwigheid der Cinema's, die ... ook het grote publiek verlokken daar voor het afkijken der films de centen te verteren, die het soms voor bijwonen van een tooneelstuk overhield...". ⁽⁵⁵⁾ De katholieke kerk behield lange tijd een zeker wantrouwen tegenover het fenomeen film. Maar, geconfronteerd met het groeiende succes ervan, startte de katholieke *Gilde* in 1910 voorzichtig met het tonen van filmpjes. ⁽⁵⁶⁾ De socialisten zagen al vlug het belang in van film als propagandamiddel. Bovendien konden filmbeelden een opvoedende waarde hebben, vonden ze, bijvoorbeeld door maatschappelijke onrechtvaardigheden op het doek te tonen. Desondanks kwam het accent al gauw op amusement te liggen: het maken van winst won het van het opvoedende karakter. ⁽⁵⁷⁾ Ook voor sport groeide de interesse. Evenals film, had voetbal bijvoorbeeld een elitair karakter in de beginjaren. In de oorlogsjaren kwam de prijs van een toegangskaartje binnen ieders bereik. ⁽⁵⁸⁾ Voetbal werd ook in toenemende mate actief beoefend. Binnen bepaalde bedrijven werd een voetbalclub opgericht en de socialisten hadden hun eigen club. De stijgende populariteit bleef ook aan katholieke zijde niet onopgemerkt. Het Sint-Vincentius à Paulo-genootschap zocht naar een alternatief aanbod, waarin plaats was voor zowel sportieve als voor religieuze noden. Want het was hen

duidelijk geworden dat de religieuze opvoeding langzamerhand verdrongen werd door de sport. ⁽⁵⁹⁾ De katholieke wereld was in feite in het geheel niet opgetogen over de populariteit van allerhande sporten. Vooral het feit dat op zondag, naast "rust van den arbeid" en "Gods verheerlijking" nog andere bezigheden op het programma stonden, was hen een doorn in het oog. "Pleziertreinen en uitstapjes voeren nu de huisgenooten verre weg van den huiselijken haard; velokoersen, voetbal-spel, duivenvluchten en sport van alle slach en namen, altijd meest des Zondags ingericht, lokken nu onze Vlaamsche jeugd verre af van kerk en familiekring en bieden haar maar al te dikwijlsch wulpsch verzet aan...". ⁽⁶⁰⁾

4. Besluit

Het is duidelijk dat de meeste ontspanningsvormen waarvan we sporen hebben teruggevonden geen onschuldig karakter hadden. De geschiedenis van het vermaak kan niet ontkoppeld worden van de geschiedenis van de onderdrukking en de inperking ervan. De bekommernis om de openbare orde, om de zeden en om de culturele verheffing loopt als een rode draad doorheen de schets van het amusementsleven. Het Brugse stadsbestuur had een aantal instrumenten ter beschikking om bepaalde vormen van vermaak mogelijk te maken

of net te verhinderen en zo te zorgen voor de openbare orde. Ze hield rekening met de behoefte van het volk aan vertier, door middel van een eigen aanbod of door bepaalde initiatieven te steunen. Met verbodsbepalingen ontzegde ze de bevolking een aantal gebruiken. Met geldelijke steun maakte ze bepaalde 'volksopvoedende' projecten mogelijk.

Datzelfde motief vinden we ook terug in andere kringen. Zowel katholieken, liberalen als socialisten streefden ernaar het volk op een 'hoger cultureel niveau' te brengen. In feite kan hen allen een paternalistische houding verweten worden. Bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding, in de meeste studies bijeengebracht onder de noemer 'burgerlijke cultuur', werden gepromoot bij de arbeidersbevolking. Vooral aan toneelvoorstellingen en muziekkuitvoeringen werd heel wat aandacht besteed. Sommige initiatieven konden op bijval van de drie partijen rekenen. Meestal was elk echter bezig met het aanbod binnen de eigen lokalen. Dat aanbod vertoonde enerzijds grote gelijkenissen, anderzijds werden duidelijk eigen accenten gelegd. Het katholieke doen en laten verraadt een sterke bekommernis om zedelijkheid, spaarzaamheid en uiteraard godsdienstigheid. De socialisten stonden in Brugge voor de moeilijke opdracht om het katholieke overwicht te doorbreken. Talrijke activiteiten werden ontplooid om het socialistische gedachtengoed

kenbaar te maken. Vrijwel elke socialistische vereniging werd ingeschakeld in de propagandacampagne. Ook de liberalen hadden al vroeg een eigen arbeidersvereniging. Ze zagen voor zichzelf vooral een taak als 'volksopvoeders' weggelegd. Toch lijkt het liberale aanbod op dat vlak minder uitgewerkt in vergelijking met dat van katholieken en socialisten.

Met het aanbieden van ontspanningsmogelijkheden kon men de bevolking in het oog houden, hen waarden en ideeën meegeven en een elementaire vorming aanbieden. Aan een ontspanningsaanbod van hogerhand met een politieke tint was dus geen gebrek.

Vlak voor de Eerste Wereldoorlog werd de stap gezet naar nieuwe vormen van vermaak. Het zogenaamd 'gecommercialiseerd' vermaak dreigde de bezoekers uit de lokalen van de 'volksverheffers' weg te halen en hen aan hun oog te onttrekken. Er werd snel op deze nieuwe trends ingespeeld. Vooral katholieken en socialisten werkten hun eigen aanbod uit.

NOTEN

- 1 VAN EECKHOUTTE (M). *De vrije tijd en de vrijetijdsbesteding der arbeiders en de taak der vakbonden op dit gebied*. Kortrijk, Rijksinstituut voor Sociale Studiën, 1958, pp. 7-8.
- 2 ALBRECHT (C). *Sociaal leven: ontspanning*. Brussel, Renaissance du Livre, 1969, p. 10.
- 3 HUYSE (L.). *De verzuiling voorbij*. Leuven, Kritak, 1987, p. 18.
- 4 DE WEERDT (D.). *Arbeiders en arbeiderslevens 1844-1914*. In: AGN, XXII, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1977, p. 122.
- 5 BECKERS (T.) en VAN DER POEL (H.). *Vrijetijd tussen vorming en vermaak. Een inleiding tot de studie van de vrijetijd*. Brabant, Katholieke Universiteit, 1995, p. 29.
- 6 BURKE (P.). *Popular culture in early modern Europe*. Aldershot, Wildwood House, 1978. In 1990 verscheen daarvan een Nederlandse vertaling (door J. ENGELSMAN): *Volkscultuur in Europa, 1500-1800*. Amsterdam, Agon, 1990, 357p.
- 7 HARRIS (T.). *Problematising Popular Culture*. In: HARRIS (T.). *Popular Culture in England*. London, MacMillan, 1995, pp. 10-15.
DENECKERE (G.). *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België 1831-1918*. Antwerpen, Hadewijch / Gent, Amsab, 1997, pp. 8-9.
- 8 HARRIS (T.). *Op cit.*, pp. 20-25.
ROOIJAKKERS (G.). *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. Nijmegen, SUN, 1994, p. 623.
- 9 CIERAAD (I.). *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*. Muiderberg, Coutinho, 1988, p. 19.
- 10 GAUS (H.). *Literatuur en kunst 1844-1895*. In: AGN, XII, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1977, p. 197.
DE LEEUW (K.). *Mentaliteit en vrije tijd, 1800-heden*. In: DE LEEUW (K.), LINDERS-ROOIJENDIJK (M.) en MARTENS (P.). *Van ontspanning en inspanning: aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd*. Tilburg, Gianotten, 1995, p. 16.
- 11 DE WEERDT (D.). *Arbeiders en arbeiderslevens 1844-1914*. In: AGN, XXII, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1977, p. 106.

- 12 ART (J.). *Cursus Cultuurgeschiedenis van de Nieuwste Tijden*. Gent, Universiteit Gent, Acjr. 1996-1997, pp. 36-37.
- 13 VANSCHOENBEEK (G.). Het zijn rode honden, maar wat blaffen ze mooi. Omtrent de geschiedenis van de Vlaamse sociaal-democratische arbeiderscultuur(beweging). *Brood en Rozen*, 1, 1996, 2, pp. 10-15.
- 14 DE LEEUW (K.). *Op. Cit.*, p. 22.
- 15 *Ontspanning en vrije tijd*. In: BOONE (M.), GAUS (H.), SCHOLLIERS (P.) e.a. *Dagelijks leven. Sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu*. Deurne, Baart, 1982, p. 139. (Culturele geschiedenis van Vlaanderen, deel 10).
- 16 DEFOORT(E). *Democratisering van de cultuur in België*. In: VAN DEN WIJNGAERT (M.). *Het onvoltooide verhaal. Democratisering van absolutisme tot participatie*. Leuven/Amersfoort, Acco, 1994, p. 89.
- CUNNINGHAM (H.). *Leisure in the Industrial Revolution*. London, Croom Helm, 1980, pp. 15-56.
- 17 DE MEYER (G.). *Populaire cultuur*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1995, pp. 107, 117-118.
- 18 HARRIS (T.). *Op. Cit.*, pp. 20-21.
- 19 DE LEEUW (K.). *Op. Cit.*, pp. 18-22.
- 20 *Id.*, pp. 13-14.
- 21 JANSSEN (G.). Kermis in de Noordelijke Nederlanden. *Spiegel Historiae*, 28, 1983, 11, pp. 578-585.
- 22 LINDERS-ROOIJENDIJK (M.). *Een beknopte geschiedenis van de vrije tijd en de vrijetijdsbesteding*. In: DE LEEUW (K.), LINDERS-ROOIJENDIJK (M.) en MARTENS (P.). *Op. Cit.*, pp. 5-6.
- 23 DE LEEUW (K.) *Op. Cit.*, p. 21.
- 24 STEEVENS (D.). *De streek van lage lonen en lange uren. 100 jaar socialisme in het arrondissement Brugge (deel I: 1885-1939)*. Brugge, Herrebout, 1985, p. 83.
- DENECKERE (G.). *Protest en sociale bewegingen*. In: ART (J.). *Hoe schrijft de geschiedenis van mijn gemeente (deel I)*. Gent, Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent/Stichting Mens en Cultuur, 1993, pp. 267-300.
- 25 STADSARCHIEF BRUGGE (SAB), *Feesten en plechtigheden*, XI a 95 (Fêtes Communales 1890-1891), Vriendenbond Brugge aan het stadsbestuur, 22.05.1891.
- 26 *Gemeenteblad Stad Brugge/Bulletin Communal de la ville de Bruges (GSB/BCB)*, 10.06.1893, p. 234.
- 27 't Vrije Woord, 26.05.1912, p. 2.
- 28 *Gazette van Brugge (GvB)*, 23.02.1898, p. 3.
- 29 STALPAERT (H.). *Van vastenavond tot pasen. Oudvlaamse gebruiken: historie en folklore*. Heule, Uitgeverij voor gemeenteadministratie, 1960, pp. 17-19.
- 30 *GSB/BCB*, 07.01.1893, p. 26.
- 31 *GSB/BCB*, 30.01.1893, p. 32; 14.10.1893, p. 306.
- 32 *Brugsche Beiaard*, 21.01.1899, p. 1.
- 33 *GSB/BCB*, 16.01.1900, pp. 8-30.
- 34 *Gilde der Ambachten*, 31.01.1902, p. 2.
- 35 *Vooruit*, 13.02.1904, p. 2.
- 36 SAB, *Feesten en plechtigheden*, XI a 62 (Fêtes et concerts 1864-1895), Stadsbestuur aan de politiecommissaris, 20.08.1894.
- 37 *Ibid.*, E. Deblaere aan het stadsbestuur, 29.06.1894.
- 38 DELOS (F.). *Herbergen en hun betekenis. Brugge 1830-1914*. Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1988, pp. 224-225.
- 39 *Gilde der Ambachten*, 25.11.1890, p. 4.

- 40 *Werkerswelzijn (Wwz)*, 03.09.1911, p. 1.
- 41 BREPOELS (J.). *Wat zoudt gij zonder het werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België (deel 1: 1830-1966)*. Leuven, Kritak, 1988, p. 59.
- 42 D'HONDT (J.). *Sociale voorzieningen en verenigingsleven rond de fabriek*. In: D'HONDT (J.) (red.). *Leven rond de fabriek. Honderd jaar sociale voorzieningen in Brugse bedrijven, 1897-1997*. Brugge, Marc Van de Wiele, 1997, pp. 19-21.
- 43 *Brugsch Handelsblad*, 20.05.1961.
- 44 *Brugsche Beiaard*, 23.12.1911, p. 2.
- 45 *Vooruit*, 10.03.1900, p. 3.
- 46 *Burgerwelzijn*, 15.12.1913, p. 1.
- 47 *GSB/BCB*, 06.11.1897, pp. 508-518.
- 48 *Vooruit*, 22.04.1905, p. 2.
- 49 *GSB/BCB*, 26.02.1913, pp. 291-294.
- 50 SAB, *Feesten en plechtigheden*, XI a 104 (Feesten en vermakelijkheden 1904-1920), Het gildekoor aan het stadsbestuur, 14.12.1905.
- 51 *Brugsche Beiaard*, 08.03.1908, p. 2.
- 52 EMBRECHTS (K.) en DESEYN (G.). *Burgersport-arbeiderssport ? Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 3, 1985, 2, p. 6.
- 53 *'t Brugsche Vrije*, 16.07.1904.
- 54 VAN HOUTTE (J.), DEVLIEGHER (L.) en VANDEWALLE (A.). *De geschiedenis van Brugge*. Tielt, Lannoo, 1982, p. 546.
- 55 *Burgerwelzijn*, 15.12.1913, p. 1.
- 56 RAU (J.). *De Brugse bioscopen. Brugge, die scone*, 11, 1990, pp. 12-14.
- 57 STALLAERTS (R.). *Rode glamour: Bioscoop, film en socialistische beweging*. Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1989, pp. 13, 16-17.
- 58 SCHEPENS (L.). *Brugge bezet 1914-1918, 1940-1944: het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*. Tielt, Lannoo, 1985, pp. 128-129.
- 59 PROVINCIALE BIBLIOTHEEK EN CULTUURARCHIEF, 251 AD, *Verslagboek Sint-Vincentius à Paulo (1900-1919)*, rapport du 10.04.1910.
- 60 *Christen Vlaanderen*, 29.09.1910, p. 1.

ZIEKTENAMEN IN DE WEST-VLAAMSE DIALECTEN

Veerle Vantomme

1. Inleiding

Ziek zijn is iets waarmee de mens al sinds mensenheugenis wordt geconfronteerd. Het is een ingrijpende verstoring van ons lichaam of onze geest waardoor we niet langer in staat zijn om aan het leven in al zijn facetten deel te nemen. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat er heel wat volkse benamingen bestaan voor allerlei ziektebeelden.

In mijn licentiaatsverhandeling over ziektenamen in de West-Vlaamse dialecten komen een 150- tal ziekten en symptomen aan bod. Elke ziekte wordt kort gedefinieerd, waarop een lijst volgt van de gevonden dialectwoorden voor de ziekte (met vermelding van de plaats van voorkomen in West-Vlaanderen). De dialectwoorden werden verzameld tijdens de mondelinge opvragingen in 19 verschillende plaatsen verspreid over de hele provincie. In de bespreking van de dialectwoorden worden de woorden vergeleken met de bevindingen over het woord in verschillende woordenboeken en idiotica. Daarnaast is er ruimschoots aandacht voor de herkomst (etymologie) van de dialectwoorden. (1) Dat heeft geleid tot een schematisch overzicht van de benoemingsmotieven; m.a.w. welk kenmerk van de ziekte heeft de doorslag gegeven in het tot stand komen van de benaming voor de ziekte?

1 De dialectwoorden in de tekst zijn cursief gezet; betekenissen staan tussen aanhalingstekens.

Het zijn die benoemingsmotieven waarop in dit artikel de aandacht wordt gevestigd. Om te beginnen wordt een onderscheid gemaakt tussen symptomatische en aetiologische benoemingsmotieven. Symptomatische benoemingsmotieven worden teruggevonden in benamingen die verwijzen naar de aard, de symptomen van de ziekte, naar de manier waarop de ziekte zich manifesteert. Aetiologische benoemingsmotieven worden gebruikt in benamingen die verwijzen naar de oorzaak van de ziekte. Er zijn tenslotte een aantal benoemingsmotieven die niet tot één van beide groepen behoren en die apart vermeld worden. Vooral de aetiologische benoemingsmotieven wekken onze belangstelling. Ze leggen immers vaak achterhaalde medische opvattingen bloot over de manier waarop een ziekte zou zijn ontstaan.

2. Symptomatische benoemingsmotieven

Ziektenamen verwijzen in de eerste plaats vaak naar de aard van de ziekte. Een ziekte wordt m.a.w. genoemd naar een uitgesproken eigenschap of symptoom van de ziekte. Die eigenschap kan ofwel zichtbaar, hoorbaar of voelbaar zijn. *Geeljonk* 'geelzucht', *blauwe ziekte* 'aangeboren hartgebrek' (zie kaart 4) en *wittemond* 'spruw' verwijzen naar de opvallende kleur waarmee de ziekte zich manifesteert. In *rutukutu* voor

'diarree' is klanknabootsing aan de orde; klaarblijkelijk vond men inspiratie in het opvallend pruttelend geluid bij het 'naar bachten gaan' (*bachten* betekent hier 'toilet'). *Distel* voor 'dauw-worm, een etterige vorm van eczeem in het gezicht van jonge kinderen' is genoemd naar het stekelig, branderig gevoel van de huid, te vergelijken met het pijnlijk gevoel dat de distel, een plant met stekels, kan teweegbrengen bij aanraking.

Naast deze zintuiglijke ziektenamen onderscheiden we ook nog motorische ziektenamen, zoals *vallende ziekte* 'epilepsie', ziektenamen die verwijzen naar het getroffen lichaamsdeel, waarvan *baardplage* 'baardschurft' en *hoofdziekte* 'migraine' voorbeelden zijn en ziektenamen die verwijzen naar het optreden van de ziekte bij tussenpozen zoals voor het uit het Frans ontleende *quinte* 'hoestbui' het geval is. *Quinte* is namelijk afgeleid van het Latijnse *quinque* dat 'vijf' betekent en oorspronkelijk de benaming was voor een erge hoest die bij kinderen om de vijf uur terugkwam.

3. Ziektenamen die verwijzen naar de oorzaak van de ziekte

Een tweede belangrijke groep van ziektenamen gaat terug op de medische opvattingen uit het verleden. De bij het volk heersende ideeën omtrent het ontstaan en de genezing van ziekten waren

doorgaans zeer simplistisch, wat tot op heden zijn neerslag vindt in onze dialecten.

De hierna volgende indeling van de ziektenamen volgens de veelal vermeende oorzaak van de ziekte berust grotendeels op 'Ziektenamen in de Nederlandse dialecten' van Weijnen (1995, afgekort als ZW).

3.1 Animistische ziektenamen

Zeer oud en in tribale samenlevingen zeer verbreid zijn animistische voorstellingen als oorzaak van ziekten. Het gaat over voorstellingen waarbij men ervan uitgaat dat de ziel van mensen, dieren en natuurlijke verschijnselen het lichaam kan verlaten om mensen te helpen of te schaden. Vooral het geloof in het kwaadaardige gedrag van de overleden familieleden speelt een grote rol. Dit kwaadaardige gedrag zou dan toe te schrijven zijn aan wraakacties of aan liefde; de doden willen de levenden namelijk graag weer bij zich hebben. Ziektenamen als *kozijntjes* 'neefjes', *familie* en *overkomste* 'bezoek' voor jicht (vooral voor voetjicht), herinneren aan deze animistische denkwijze. Het is evenwel mogelijk dat we die dialectwoorden eveneens vanuit een andere invalshoek kunnen verklaren. (Voet)jicht wordt namelijk aangewakkerd door het eten van wild en het drinken van alcoholische dranken; vaak werden deze zaken geconsumeerd tijdens het

bezoek, al dan niet van familieleden, waarna men wellicht een opflakking van (voet)jicht vaststelde.

3.2 *Demonische ziektenamen*

Geloof in demonen als oorzaak van ziekte treft men overal in de wereld aan. Onder demonen verstaat men bovennatuurlijke wezens die goed kunnen doen voor de mensen, maar evengoed kwaad kunnen aanrichten. In de mythologie onderscheiden ze zich van de goden, die hoger in rang staan. Demonen kunnen zich op verschillende manieren manifesteren; ze zijn meestal onzichtbaar en kruipen in het lichaam of werken op het lichaam in van buitenaf. Vooral ziekten waarbij het lichaam plotseling hevig verstoord raakt of plots optredende pijnlijke gewaarwordingen, hebben geleid tot het geloof in onzichtbare demonen, die zich kunnen openbaren in allerlei activiteiten. Zo onderscheidt men o.a. schietdemonen in b.v. *lendeschoot* 'spit' (zie kaart 2) en *scheute* 'pijnscheut', slagdemonen in b.v. *trek in m'n lenen* 'spit' en *in het kwaad slaan* 'ontsteken', steekdemonen in b.v. *steke* 'pijnscheut', demonen die aanvallen in b.v. *attaque* 'hartaanval en beroerte', enz.

Daarnaast komen demonen ook voor in een dierlijke gestalte. De betrokken dieren bezitten dan vaak bovenmenselijke krachten, hebben een afzichtelijk of demonisch uiterlijk in b.v. *kraaiepoot* 'beenuitwas in de voethiel' of een speci-

fieke karaktereigenschap in b.v. *wolf* 'wegvretende huidtuberculose'. Soms doet de ziekte of aandoening zelf aan een eigenschap van een dier denken in b.v. *hazelippe*, *paardepoot* 'klompvoet', *kalversknieën* 'knieën van X-benen' of worden er werkelijk beestjes, zoals wormen, in of op het lichaam gevonden in b.v. *wormen* 'aarsworminfectie'.

Naast onzichtbare en dierlijke demonen worden ook alle verschijnselen van de onbezielde natuur zoals wind in b.v. *wind in m'n lenen* 'spit', wolken, nevel en zonnestralen als demonen beschouwd.

3.3 *Ziektenamen die verwijzen naar hekserij, tovenarij en magie*

Hekserij werd beoefend door vrouwen die in contact met duivels waren geweest en daardoor in staat waren om anderen onheil te berokkenen door het bereiden van gifmengsels en het stellen van bepaalde daden. Bepaalde dieren, zoals katten en eksters in b.v. *eksteroge* voor 'likdoorn' werden met hekserij verbonden.

Tovenaars waren mensen die door zeggende geheime, bovennatuurlijke krachten, in het bijzonder door gebaren, woorden en toverformules, zekere ziekten over iemand konden brengen. Gelijklopend hiermee was de beoefening van de magie door een magiër waarbij men macht trachtte uit te oefen-

nen op de krachten van de buitenwereld met behulp van bezweringen (zie b.v. *jicht*, dat afgeleid is van het Germaanse **jehti* voor 'zeggen, bekennen'), aflezingen, magische getallen (in b.v. *negenooog* en *zevenoog* voor 'een ring van steenpuisten waarvan één kwaadaardig is'). Zwarte magie bracht schade toe en gebeurde dus met behulp van de duivel, terwijl witte magie met behulp van goden tot genezing van de zieke moest leiden.

3.4 Ziektenamen die verwijzen naar macrokosmos en microkosmos

In de 16de eeuw was Paracelsus een aanhanger van de theorie van de parallelie tussen de microkosmische mens en de macrokosmische verschijnselen; bovendien ging er volgens hem beïnvloeding uit van de macrokosmos op de gezondheid van de mens. Zo ontstond waarschijnlijk de benaming *vlage*, oorspronkelijk in de betekenis van regen- of windvlaag, voor een 'hoestbui'.

3.5 Religieuze ziektenamen

Reeds in de oude beschavingen treden de goden naast de demonen op als veroorzakers van ziekten, als straf voor begane zonden. Denken we maar aan de zeven plagen van Egypte; ook nu nog vinden we de benaming *plage* voor onschuldige besmettelijke ziekten die veel mensen treffen. Het woord komt ook voor in *muilplage* en *baardplage*.

Waar de goden als straffers werden beschouwd, ontstond eveneens vroeg de gewoonte om zich tot de goden te wenden om genezing te bekomen. Op gelijkaardige manier werden heiligen in de middeleeuwen beschouwd als verwekkers van ziekten en tegelijk werden ze aangeropen om genezing te verkrijgen. Een wezen dat een ziekte kan veroorzaken, moet de ziekte ook kunnen genezen. De heiligen zijn in feite een christelijke voortzetting van de heidense goden die bescherming boden aan oude geneeskrachtige vereringsplaatsen waaraan een godheid gewijd was. Het leven van Jezus van Nazareth was eveneens een inspiratiebron; hij was bekommerd om de zieken en genas ze ook. Het is dan ook begrijpelijk dat mensen van heilige, standvastige levenswandel als bemiddelaars werden aangeropen om de Goddelijke genade en genezing te bekomen.

Heiligen werden vaak voor verschillende ziekten aangeropen aangezien men zich in z'n nood tot gelijk welke heilige kon wenden. Maar vaak was de keuze van de heilige gemotiveerd; er was een parallel tussen de aard van de ziekte en het leven van de heilige. Dit vond z'n neerslag in de ziektebenamingen. *Katrienewiel* 'een wielvormige huidschimmel' herinnert aan de marteling van de heilige Catharina op een rad of wiel met scherpe punten, waarna het wiel onder haar gebeden brak. De oor-

sprong van het benoemingsmotief van de heilige Vitus in *sint-ventusdans* voor 'chorea minor', een ziekte waarbij de patiënt voortdurend onwillekeurige bewegingen maakt, is echter vrij toevallig te noemen. *Sint-ventusdans* werd oorspronkelijk gebruikt voor 'chorea maior', een epidemische ziekte gekenmerkt door een hysterische danswoede. Aangezien chorea minor ook dergelijke danswoede vertoonde, werd de ziekte eveneens *sint-ventusdans* genoemd. Het dansen zou een tovermiddel geweest zijn tegen de ziekten en zou tegelijk een pijnverlichtende betekenis hebben gehad; dansen is opwindend en doet de pijn vergeten. Dat men Sint-Vitus aanriep als heilige voor chorea maior ligt voor de hand aangezien men op 15 juni, de dag waarop Sint-Vitus vereerd werd, de zonnewardans uitvoerde.

3.6. Koninklijke ziektenamen

De ziektenaam *koningszeer* voor 'klierziekte' herinnert nog aan de helende aanrakingskracht van koningen, die dat vermogen verkregen hadden van God omdat ze verheven waren boven de anderen door hun talent of geluk.

3.7 Ziektenamen die verwijzen naar de vier-elemententheorie

De vier-elemententheorie van Empedocles (5de eeuw vóór Chr.) is in vergelijking tot de demonologische-theologische verklaringen voor het ontstaan van ziekten de eerste ernstige poging tot

wetenschappelijke benadering, gesteund op de redelijk verwerkte waarneming. Er treedt voor de eerste maal een bevrijding op van de irrationaliteit van mystiek en bijgeloof. De vier-elemententheorie onderscheidt vier onveranderlijke elementen als componenten van alle substantie: aarde, water, lucht en vuur (zie b.v. *vuur in de buik* 'blindedarmontsteking of een erge ziekte aan de ingewanden', *wild vuur* 'een erge ziekte aan de ingewanden', *brand op de blaas* 'urineblaasontsteking', *koolvuur* 'miltvuur', *brandpuiste* 'een ontsteking op het ooglid' (zie kaart 3)). Vooral de laatste drie elementen (water, lucht en vuur) zijn van belang met betrekking tot het menselijk lichaam en moeten in evenwicht voorkomen. De vier elementen corresponderen met vier eigenschappen: droog, nat, koud (zie b.v. *koude, verkoudheid* en *koudepisse* 'een branderige, druppelsgewijze urinelozing') en heet, die later werden geprojecteerd in de viervochten- of humorenleer van Hippocrates van Kos.

3.8 Ziektenamen die verwijzen naar de humoraalpathologie (vier-vochtenleer)

De humoraalpathologie van Hippocrates van Kos (5de- 4de eeuw vóór Chr.), die gesteund is op de vier-elemententheorie, betreft alleen het lichaam. Er worden vier lichaamsvochten of humoren onderscheiden die in een juist evenwicht moeten voorkomen om geen ziek-

ten te krijgen: bloed, slijm, gele gal en zwarte gal. Deze vier vochten liggen aan de oorsprong van de temperamen-tenindeling; zo onderscheidde men het sanguinische (bloed), flegmatische (slijm), cholericische (gele gal) en melan- cholische (zwarte gal) type.

De uitwerking van de humoraalpatholo- gie kent varianten. De vochten kunnen zich vergaren in b.v. *kwa vergaringe* 'miskraam'; ze kunnen stromen of vloeien in b.v. *reumatisme*, dat teruggaat op het Griekse *reuma* voor 'stroom', dalen of stijgen in b.v. *vallinge* 'ver- koudheid', *bloedopdrang* 'beroerte' en *oprijzingen* 'vapeurs' (zie kaart 5)) of koken in b.v. *eczema* dat afgeleid is van het Griekse *ekzein* voor 'overkoken'.

3.9 Ziektenamen die verwijzen naar andere achterhaalde opvattingen

3.9.1. De overvloedige vorming van etter

Reeds Galenus (2de eeuw na Chr.), een invloedrijke Romeinse medicus die de elementenleer en de humorenleer beoefende, beschouwde etter als de oorzaak van een ziekte i.p.v. het gevolg ervan; men streefde daarom naar een overvloede- dige vorming van etter want die moest eruit. Deze theorie hield stand tot in de 16de eeuw. De benaming *martelie* voor 'etter', in het Middelnederlands *materie* in de betekenis van 'ziekestof als oor- zaak van een ziekte', is hiervan nog een overblijfsel.

3.9.2. De iatrochemie van Paracelsus

In de 16de eeuw legde Paracelsus de basis voor de leer van de iatrochemie; de verstoring van het evenwicht tussen de drie elementen van het stoffelijke (kwik, zwavel en zout) leidt tot ziekte. Mogelijk vindt de benaming *zilte*, een afleiding van *zout*, voor 'eczeem' hier zijn oorsprong.

In de 17de eeuw werd de leer van Paracelsus verder uitgewerkt door François de la Boë Sylvius bij wie de begrippen zuur en alkali een grote rol speelden. Misschien staat de benaming *zuur* voor 'brandend maagzuur' daar- mee in verband.

3.10. Ziektenamen die verwijzen naar een bepaalde beroeps- of bevolkingsgroep

Ziektenamen die verwijzen naar een menselijke activiteit als mogelijke oor- zaak van een ziekte of aandoening kun- nen hiernaar rechtstreeks verwijzen in b.v. *kuis knie* en *kruip knie* voor 'slijm- beursontsteking van de knie' of onrecht- streeks door het beroep te noemen dat met een bepaald soort activiteit geasso- cieerd kan worden in b.v. *paters knie* en *vloeders knie* voor dezelfde aandoe- ning.

4. Andere benoemings- motieven

Naast ziektenamen die verwijzen naar de aard van de ziekte of naar de veelal

vermeende oorzaak van de ziekte kunnen nog een aantal andere benoemingsmotieven onderscheiden worden. Zo spreekt men van *de Engelse ziekte* 'rachitis' omdat rachitis in de 17de eeuw veelvuldig voorkwam in Engeland. *Oudewijveplekjes* 'ouderdomsvlekken' en *jonkheidpuistjes* 'acné' verwijzen naar de bevolkingsgroep bij wie de aandoening voorkomt.

Ziektenamen getuigen soms ook van het medicijn dat vroeger gebruikt werd om de ziekte te genezen. *Witte vinger* voor 'fijt' (zie kaart 1) is genoemd naar het witte uitzicht van de vinger nadat hij met bloem was behandeld.

De afkorting *syf* voor de gevreesde, met taboe beladen geslachtsziekte 'syfilis' is een eufemistische vorm. Door de ziekte niet voluit te noemen kan men zich minder beschaamd opstellen tegenover z'n gesprekspartner. Bovendien moet men ook denken aan het fatsoen als men over dergelijke onderwerpen spreekt. Omgekeerd zetten spottende ziektenamen juist wel de ziekte ongecompliceerd in de verf. In *haar voeringe is kapot* voor de geslachtsziekte gonorrhoe, ook bekend als druiper, wordt op een vulgaire manier uitgedrukt dat iemand van het vrouwelijk geslacht gonorrhoe heeft opgelopen gezien haar *voeringe*, waarmee de 'vagina' bedoeld wordt, erdoor kapotgegaan is. Ziektenamen die de bedoeling hebben te spotten of te lachen met het leed dat een ziekte kan

teweegbrengen, dienen vaak om zich van de angst voor een ziekte te bevrijden.

5. Besluit

Het zal de lezer ongetwijfeld opgevallen zijn dat het bestuderen van ziektenamen heel wat meer oplevert dan alleen maar voer voor taalkundigen. Taalkundigen, historici, volkskundigen en medici zouden bij het dialectonderzoek moeten samenwerken om tot juistere en meer genuanceerde conclusies te komen.

Het dialectonderzoek in het algemeen moet dringend voortgezet worden. We stellen immers vast dat het dialect steeds meer in onbruik raakt. In het geval van de benamingen voor ziekten komt dit vooral door de steeds grotere infiltratie van de wetenschappelijke benamingen (via dokter, apotheker, media). Dialectologen of amateurs die de komende jaren, waarin nog een potentieel aan authentieke dialectsprekers te vinden zal zijn, veldwerk willen verrichten, zijn daarom van zeer groot belang om onze moedertaal, het dialect, voor het nageslacht te bewaren.

6. Kaartjes

In mijn licentiaatsverhandeling 'Ziektenamen in de West-Vlaamse dialecten' zijn eveneens een 10-tal dialectkaarten opgenomen. Zo zie je in één oogopslag waar een dialectwoord voorkomt in West-Vlaanderen en of de verspreiding

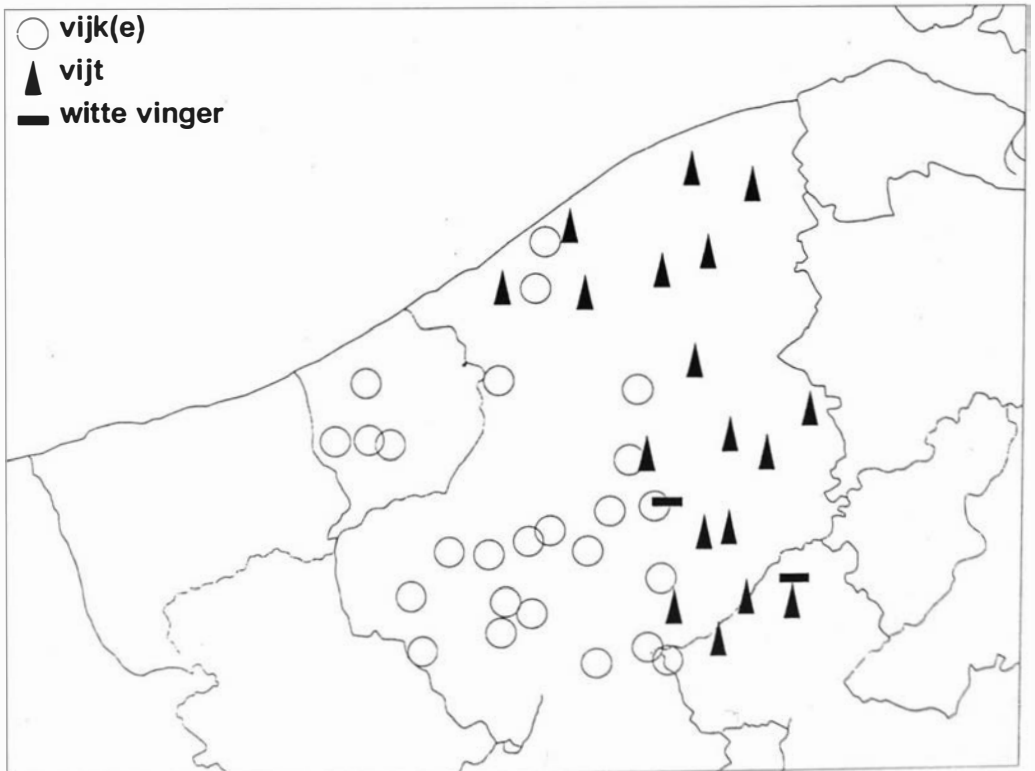
ervan groot genoemd kan worden of zich veeleer beperkt tot een bepaalde streek. De gegevens op de kaarten zijn het resultaat van de mondelinge opvragingen en de schriftelijke vragenlijsten die opgestuurd werden door het 'Woordenboek van de Vlaamse dialecten' van de RUG. De kaarten die hier achteréénvolgens getoond zullen worden zijn die van *fijt*, spit (lumbago), strontje, morbus caeruleus (blauwe ziekte) en bloedaandrang (vapeurs).

Fijt is een etterige ontsteking aan vinger, teen, hand of voet als gevolg van een wondje dat geïnfecteerd raakt met

bacteriën. Het aangedane weefsel zwelt en er ontstaat pijn. De ontsteking kan zich tot het vetweefsel beperken, maar kan zich ook uitbreiden tot de peesschede of het bot. Dat kan leiden tot functieverlies van de vinger.

Op de dialectkaart van 'fijt' zien we een duidelijke geografische oost-west-verdeling van de benamingen *vijk(e)* en *vijt*. *Vijk(e)* en de variant *vijt* als nevenvorm van *fijt*, gaan terug op het Latijnse *ficus* voor 'vijg' (ZW:200, DV, FVW en VW). De ontstoken vinger kan inderdaad zodanig aangedaan zijn dat hij

FIJT

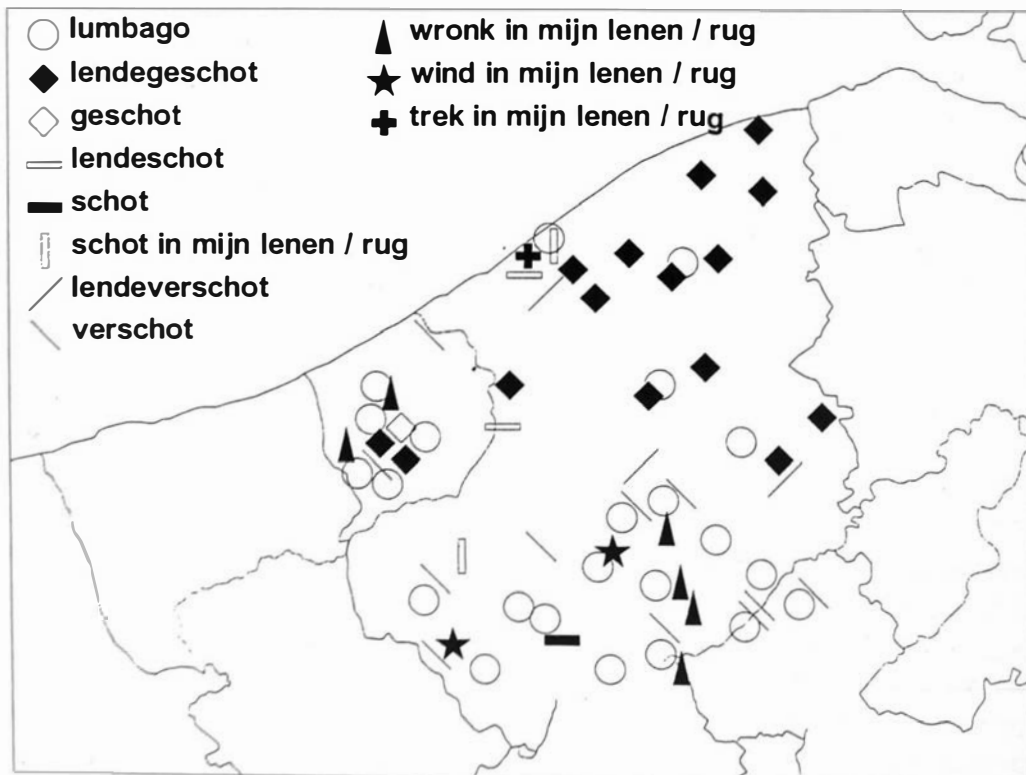
zwart ziet als een vijf (FVW). De occlusief 't' in *vijt* is in de plaats van de occlusief 'k' gekomen; beide occlusieven zijn hier namelijk vervangbaar door een glottisslag in het West-Vlaams en mogelijk is de evolutie dan als volgt *vijk(e)*, *vij?*, *vijt*.

Het vijf werd heel vaak behandeld met bloem (ZW:5); vandaar de benaming *witte vinger*; die sporadisch voorkomt in het zuidoosten van West-Vlaanderen. Bij sommige ziekten wordt de naam dus ontleend aan de te gebruiken medicijnen (ZW:5).

Spit of lumbago is pijn in de lenden met kramp in de rugspieren. Spit treedt plots op (meestal na het tillen van een zwaar gewicht) en kan zo krachtig zijn dat de rug niet meer bewogen kan worden.

Op de dialectkaart van 'spit' komt *lumbago* vrij algemeen voor in Veurne-Ambacht en het zuiden van West-Vlaanderen; de benaming is namelijk van Romeanse oorsprong en komt dus het frequentst voor in de streken aan de Franse grens. *Lumbago* (P) had reeds in het klassiek Latijn de betekenis van 'lende pijn' (ZW:194 en VW). Het WNT vermeldt *lumbago* als 'een plots optre-

SPIT

dende pijn met machteloosheid in de lendespieren'.

Het geloof in demonische activiteiten komt bij *spit*, als plots optredende aandoening, uitgebreid aan bod. Een schietende demon verschijnt in *schot*, *verschot* (P) (tevens vermeld in het WNT), *lendeschoot*, *lendegeschot* (DB en P) en *schot in m'n lenen* (ZW:27, 67 en W). *Geschot* of voluit *lendegeschot* komen duidelijk enkel voor in de noordelijke helft van West-Vlaanderen. *Lendegeschot* komt er vrij algemeen voor, terwijl *lendeschoot* maar éénmaal wordt aangetroffen in Veurne-Ambacht. *Schoot* of voluit *lendeschoot* en *schot in mijn lenen/rug* komt sporadisch voor in een smal noord-zuid georiënteerd gebied bijna helemaal in het westen van West-Vlaanderen. *Verschot* of voluit *lendeverschot* wordt hoofdzakelijk genoemd in het zuidoosten van West-Vlaanderen. *Verschot* komt er frequent voor, terwijl *lendeverschot* er maar éénmaal wordt aangetroffen.

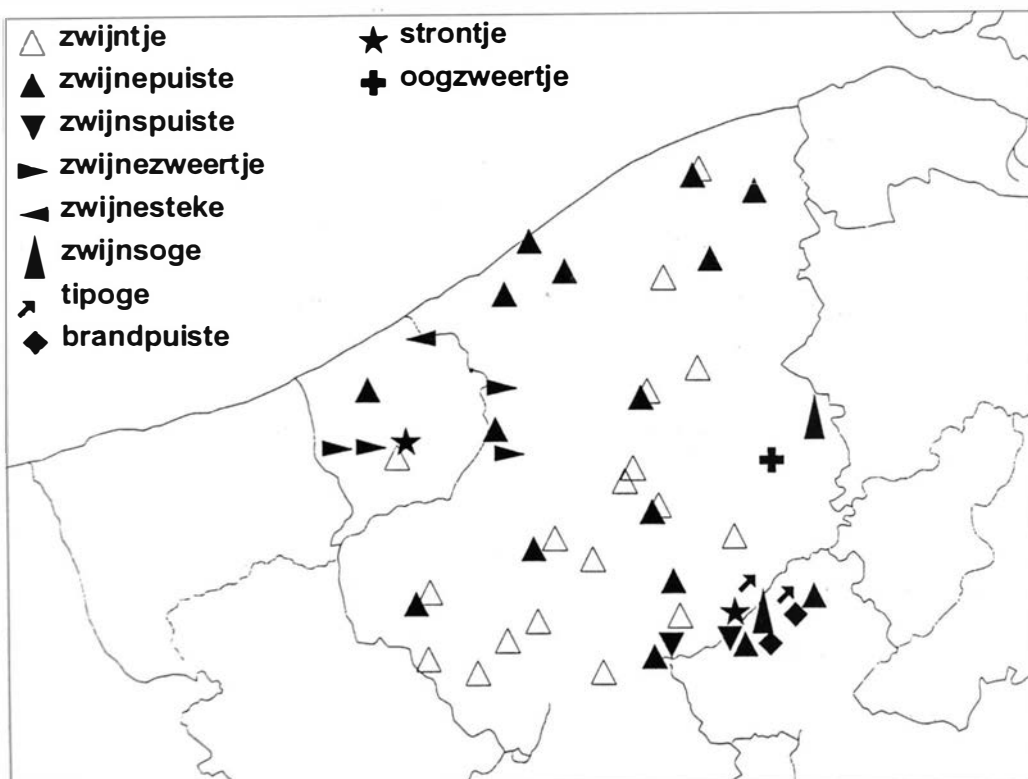
Bij *trek in m'n lenen* werd gedacht aan een slaande demon (ZW:69), *trek* betekent in het West-Vlaams immers 'slag' (ZW:69). *Trek in mijn lenen/rug* komt voor in het stadsdialect van Oostende; stadsdialecten hebben vaker de neiging af te wijken van dialecten in de omgeving. *Wind in m'n lenen* verwijst naar een winddemon (ZW:79). *Wind in mijn lenen/rug* wordt sporadisch genoemd in het zuidwesten van West-Vlaanderen.

Wronk in *wronk in m'n lenen* (R) betekent 'draaibeweging' (R); door het draaien of wringen, waarvan *wronk* is afgeleid, ontstaat een *wronk in de lenen*, 'pijn in de lenden'. De benaming voor de oorzaak van de aandoening wordt hier evengoed gebruikt voor de aandoening zelf. *Wronk in mijn lenen/rug* komt voor in twee kleine gebiedjes, namelijk in zuid-West-Vlaanderen en in Veurne-Ambacht.

Een **strontje** is een acute, onschuldige ontsteking van een talgkliertje van het ooglid, dat rood opzwelt. Even later is er een spontane doorbraak van etter waarna genezing optreedt.

Op de dialectkaart van 'strontje' komen benamingen met als eerste lid *zwijn* algemeen voor in West-Vlaanderen. *Zwijntje* (P en R) komt algemeen voor in het zuiden van West-Vlaanderen (behalve bezuiden Leie) en heeft een rechte oostelijke uitloper tot bijna aan de kust. *Zwijnepuiste* (B, O en P) wordt frequent gebruikt helemaal in het noorden en heeft eveneens uitlopers naar het zuidwesten en naar het zuidoosten toe, waar de benaming zelfs voorkomt bezuiden de Leie. *Zwijnspuiste* (DB) komt enkel sporadisch voor aan de Leie. *Zwijnezweertje* en *zwijnesteke* komen respectievelijk frequent en zeldzaam voor in Veurne-Ambacht. *Zwijnsogentenslotte* komt sporadisch voor in het zuidoosten van West-Vlaanderen. Voor al deze benamingen kan er sprake zijn

STRONTJE

van demonische invloed; het geloof in een dier (hier het zwijn) waarin een demon schuilgaat die de ziekte veroorzaakt. Vooral *zwijnesteke* herinnert mogelijk aan de vermeende invloed van demonen op de gezondheid van de mens; *steke* in *zwijnesteke* doet het bestaan vermoeden van een stekende demon, hier in de incarnatie van een zwijn. Of ligt de oorsprong van het element *zwijn* bij de vervorming van *wijn* dat op zijn beurt afkomstig is van *wind* (winddemon) (ZW:105)?

Strontje is 'een ontsteking van een haarzakje aan het ooglid' (WNT) en zou z'n

oorsprong hebben in het geloof in de schadelijke invloed van de uitwerpselen van een dier; vooral de uitwerpselen van de pad zouden schadelijk zijn voor de ogen. Anderzijds geloofde men evenzeer dat je een strontje kon krijgen nadat je op de weg je behoefte had gedaan (ZW:97). *Strontje* wordt zeldzaam aangetroffen in Veurne- Ambacht en aan de Leie.

Brandpuiste wordt in Vlaanderen gebruikt in de betekenis van 'vurige puist, zweer met onsteking' (WNT). *Brand* in *brandpuiste* is afkomstig uit de vier-elemententheorie (water, aarde,

vuur en lucht) (ZW:7); *brand* is namelijk semantisch verwant met *vuur*. *Brandpuiste* komt enkel sporadisch voor ten zuiden van de Leie.

Tipoge is een oog dat zich niet helemaal kan openen, dat op een *tip*, 'een kier' staat. De oorzaak hiervan is in dit geval het strontje op het ooglid. *Tipoge* komt enkel sporadisch voor aan de Leie.

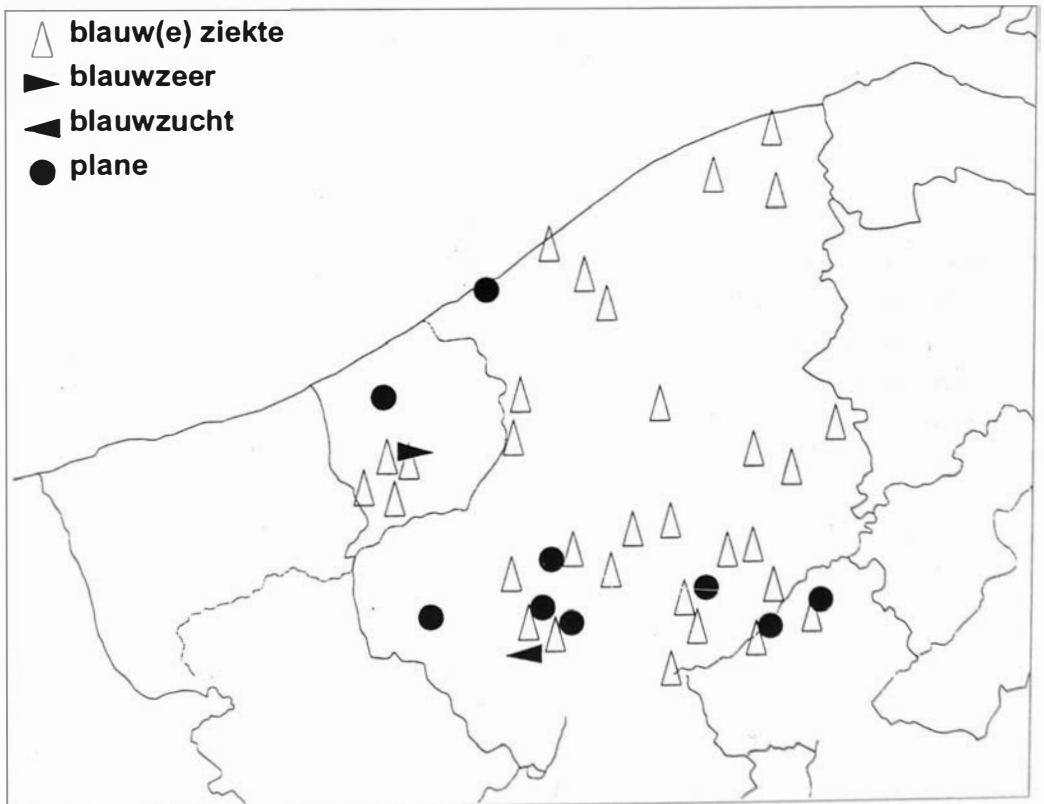
Oogzweertje, waarin zowel de nadruk ligt op de plaats van voorkomen als op de verzwering, komt slechts éénmaal

voor in het midden van Oost-West-Vlaanderen.

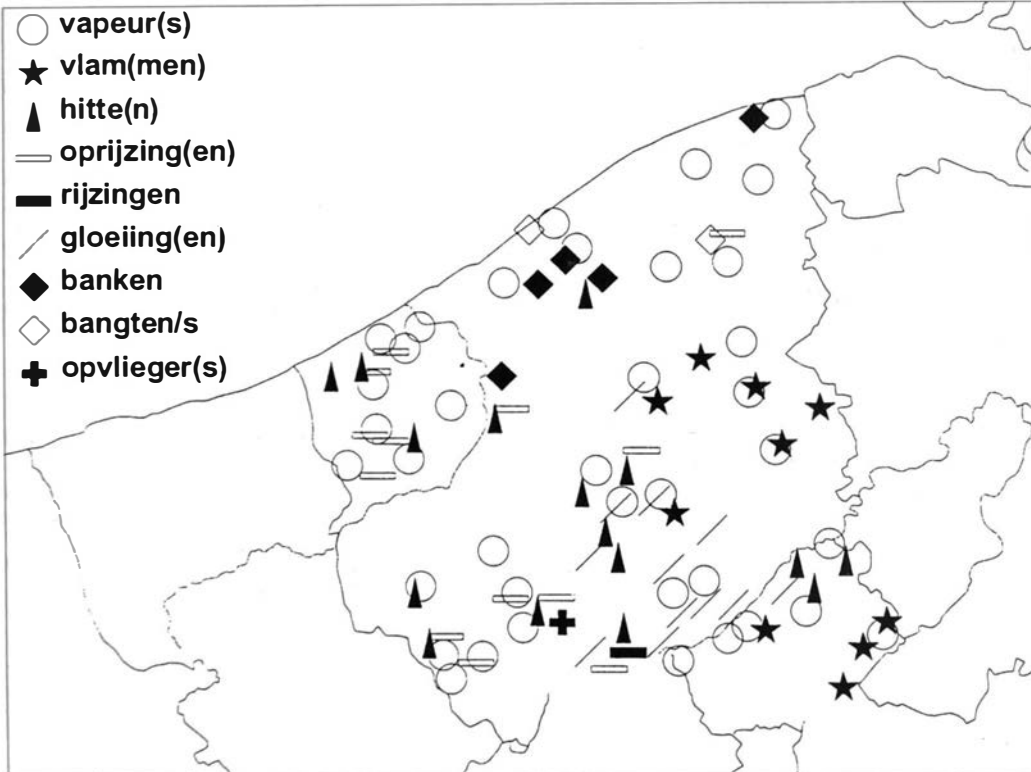
Morbus caeruleus is de blauwkleuring van de huid door een aangeboren hartgebrek.

Op de dialectkaart van 'morbus caeruleus' is duidelijk te zien dat de benamingen met als eerste lid *blauw* vrij algemeen voorkomen. Dit is zeker het geval voor *blauw(e) ziekte*, terwijl *blauwzeer* en *blauwzucht* maar éénmaal voorkomen in het westen van West-Vlaan-

MORBUS CAERULUS

BLOEDAANDRANG

deren. *Zeer* ('pijn') in *blauwzeer* verwijst normaal naar een huiduitslag (WNT), bij morbus caerulus is echter geen sprake van een uitslag, enkel van een blauwe verkleuring van de huid. *Blauwzucht* wordt in het WNT opgenomen als synoniem voor *plane*. *Zucht* in *blauwzucht* is een ander woord voor 'ziekte'. *Zucht* heeft dus niets met *zuchten* te maken maar is afgeleid van *ziek* (vergelijk *zocht* naast *zoeken*) (ZW:15).

Plane (DB en P) is ook de volksnaam voor de zwarte bes waarvan de kleur doet denken aan de blauwverkleuring van de huid, vandaar het gebruik van *plane*

voor de ziekte. Al is het evengoed mogelijk dat de ziekte genoemd werd naar een plant, de gele morgenster, die ook *plane* heet en in de volksgeneeskunde voor de ziekte gebruikt werd (ZW:28). *Plane* komt in tegenstelling tot de benamingen met *blauw* alleen frequent voor in het zuiden van West-Vlaanderen met een uitloper in Veurne-Ambacht tot aan de kust.

Bloedaandrang of vapers zijn de warmteopwellingen die een vrouw frequent ondervindt tijdens haar menopauze.

Op de dialectkaart van 'bloedaandrang' is te zien dat de benaming *vapeurs* algemeen is ingeburgerd. *Vapeurs* (B en P), dat ontleend is aan het Franse *vapeur*, betekent eigenlijk 'damp, wasem die uit verhitte vloeistoffen opstijgt' (WNT), waarmee zowel wordt verwezen naar het gevoel van warmte als naar het stijgen ervan. ZW (160) vermeldt dat het verkleinwoord *vapeurtjes* als benaming voor plotse gloeiingen in de menopauze wijst op het niet al te ernstig nemen van het verschijnsel door het volk. WNT en GVD nemen de verouderde definitie op van *vapeur*, nl. als 'een al dan niet ingebeelde hysterische of depressieve vrouwenziekte, die zou ontstaan uit de zogezegde verspreiding van gassen in het lichaam door de baarmoeder' (WNT). *Oprijzingen* (O), *rijzingen* en *opvliegers* slaan eveneens op het gevoel van stijgende warmte; de warmte rijst, rijst op, wat 'naar boven komen' betekent of vliegt op. Mogelijk zijn deze benamingen mede onder invloed ontstaan van de viervochten- of humorenleer die zegt dat de stijging van de vochten ziekte teweeg kan brengen. *Oprijzingen* en *rijzingen* zijn doorgaans frequente westelijke benamingen. *Opvliegers* wordt maar éénmaal aangetroffen in de streek van Ieper- Poperinge.

Banken heeft weinig met een zitbank van doen maar is ontstaan uit *bangten*; de uitspraak van beide woorden in het West-Vlaams lijkt enorm goed op

elkaar. *Bangten* drukt mogelijk het bange, benauwende gevoel uit dat kan ontstaan tijdens het krijgen van een warmteopwelling. *Bangten/s* en de variant *banken* komt vrij frequent voor in het noorden van West- Vlaanderen, maar niet in Veurne- Ambacht.

De benamingen *gloeingen*, *hitten* en *vlammen* verwijzen duidelijk naar het enorme warmtegevoel dat zich bij een vrouw in menopauze kan voordoen. Het is alsof men gloeit, verhit raakt of in vuur en vlam staat. *Vlam(men)* treft men alleen vrij frequent aan in het midden-oosten van West- Vlaanderen en bezuiden Leie. *Hitten* is een vrij frequent westelijk verschijnsel maar komt ook voor bezuiden Leie. Het gebied van *gloeingen* is duidelijk zuidoostelijk gelegen.

Bibliografie

B = De Groote, W. (1990) Brugse humor in de geneeskunde. Marc Van De Wiele, Brugge.

DB = De Bo, L. (1873) Westvlaamsch Idioticon. Brugge (Gent 1892, bewerkt door J. Samyn). Herdruk (1976) (4) Familia et Patria, Handzame.

Devos, M. et al. (1979) Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Vakgroep Nederlandse Taalkunde R.U.G. Drukkerij G. Michiels, Tongeren.

DV = Vries, J. en F. De Tollenaere (1971) Nederlands Etymologisch Woordenboek. Leiden.

Encarta '98, Encyclopedie Winkler Prins Editie. CD-rom versie. Microsoft corporation/Elsevier.

FVW = Franck, S. en N. van Wijck (1949) (2) Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage.

Gezelle, G. (1881) Loquela. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen.

GVD = Geerts, G. en H. Heestermans (1992) (3) Van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. Van Dale Lexicografie, Utrecht/Antwerpen.

O = Desnerck, R. (1988) (3) Oostends Woordenboek. Dewilde, Handzame.

P = Vallaey, A. (1997) Woordenboek van het Poperings. Uitgegeven door de stad Poperinge.

R = Clinckemaillie, J. (1996) Ool koett'n en ool doen. Het dialect van Midden-West-Vlaanderen. Uitgegeven in eigen beheer, Roeselare.

Vandenbussche, L. (1973) Ziekten en remedies in de volksgeneeskunde. Uitgegeven in eigen beheer, Menen.

Vantomme, V. (1998) Ziektenamen in de West-Vlaamse dialecten. (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling RUGent).

VW = Kolsteren, A. (1994) vreemde woorden. Het Spectrum B.V., Utrecht.

Weijnen, A.A. (1996) Etymologisch dialectwoordenboek. Van Gorcum en Comp. B.V., Assen.

WNT = Woordenboek van de Nederlandse Taal. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage/Leiden (1882-1984). WNT, CD-rom versie.

ZW = Weijnen, A.A. en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen (1995) Ziektenamen in de Nederlandse dialecten. SDU, 's-Gravenhage.

OVER RELIGIE EN HEKSENVERVOLGING

Rik Opsommer

Op 9 oktober 1999 organiseerde het Davidsfonds in Ieper een internationaal colloquium onder de titel "Tussen goden en duivels. Over religie en heksenvervolging". Onder leiding van prof. J. Monballyu brachten vijf specialisten een uitstekende status quaestio van het hekserijonderzoek in de Lage Landen. Opvallend sloten de opvattingen van de verschillende sprekers sterk op elkaar aan. Het onderzoek gedurende het afgelopen decennium heeft er blijkbaar toe geleid dat de historici een betere en derhalve ook een meer eensgezinde blik op het probleem hebben gekregen. Bij (demonologische) hekserij moet er wel degelijk sprake zijn van de tussenkomst van een duivel. Dit geschiedt meestal in één of meerdere van de volgende vormen : het afsluiten van een pact tussen mens en duivel, de deelname aan een heksensabbat, het copuleren met de duivel en het betoveren van mensen of dieren. Hekserij moet dus goed onderscheiden worden van allerhande vormen van schadelijke toverij of kwakzalverij. Voorts zijn de specialisten het eens dat de overdreven cijfers van vervolgdten moeten gerelativeerd worden. Dr. D. Vansacker (*Hekserij een Europees verschijnsel*) had het over iets meer dan 100.000 vervolgingen in gans Europa waarbij er circa 55.000 dodelijke slachtoffers te betreuren vielen. Een eerste grote vervolgingsfaze liep van 1480 tot 1530, een tweede van 1560 tot 1650, zij het tel-

kens met duidelijke geografische verschillen. West-Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden, Zuid-Duitsland en Zwitserland kunnen als het kerngebied van de vervolgingen bestempeld worden, hoewel binnen deze gebieden er dan ook weer grote regionale verschillen voorkomen qua intensiteit van de vervolgingen. Spreker wees trouwens terecht op het feit dat vaak geen rekening wordt gehouden met de bevolkingsdichtheid van de verschillende gebieden waarin de vervolgingen plaatsgrepen. Prof. dr. F. Vanhemelryck (*Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*), hierin gevolgd door Monballyu, sloten zich bij de geciteerde stellingen aan. De Nederlanden behoorden dus wel degelijk tot het kerngebied van de vervolgingen, zij het evenwel niet tot de ergste vervolgingszones. Tot in de eerste helft van de 16de eeuw bleef de repressie in de Zuidelijke Nederlanden zelfs eerder bescheiden hoewel er rond 1540 al hoogtepunten waren in het graafschap Loon. De zware repressie kwam bij ons eerder laat op gang (1593-1615). Toch kan de ordonantie van 1592 niet beschouwd worden als het startpunt van de vervolgingswaan, want in meerdere Zuid-Nederlandse steden waren reeds jaren tevoren heksen terechtgesteld. Als belangrijkste vervolgingsgebied geldt de Westhoek : Veurne, Duinkerke en Nieuwpoort kunnen als heksensteden omschreven worden. Er bestond geen

speciale procedure voor het vervolgen van hekserijdelicten. De schepenen of leenmannen volgden de gewone (ordinaire of extraordinaire) procedure in strafzaken. Of men al dan niet de doodstraf uitsprak, ging af of men de betrekkingen tussen heks en duivel bewezen achtte. Het al dan niet aanwenden van de tortuur tijdens de procedure was derhalve een vitaal punt in het ganse proces. Gekweld door onmenselijke folteringen hebben heel wat slachtoffers alsdan hun demonologische bedrijvigheden bekend waarop bijna steeds de vuurdood volgde. Het beeld van de heks als een rijke, mooie vrouw moet totaal afgewezen worden. Zo zijn ook talrijke mannen (20 %) vervolgd geworden en waren de meeste slachtoffers oudere, arme vrouwen. Als verklaring wees Vanhemelryck vooral op sociaal-economische gronden, maar terzelfdertijd relativeerde hij zijn uitspraak door te wijzen op een mogelijke religieuze oorzaak. Deze werd dan door de volgende sprekers concreet uitgewerkt. Prof. dr. M. Cloet (*Hekserij en contrareformatie*) bracht interessante nieuwe conclusies. Terecht poneerde hij dat de kerk medeverantwoordelijk was voor de heksenwaan ("rien de plus naturel que le surnaturel") die ze terzelfdertijd bestreed. De kerk is echter veel minder verantwoordelijk voor de bloederige vervolgingen die van de wereldlijke overheid uitging. De kerkelijke strategie voor het gevecht tegen de duivel bestond vooral

in een beter onderwijs en een toezicht op de exorcisten. In die optiek was de betere opleiding van de pastoors na het Concilie van Trente een goede zaak. Het valt ten slotte op dat wanneer de kerk een vervolgende rol speelde, die meestal uitging van reguleren. Denken we maar aan de talrijke demonologische tractaten. De vaak gehoorde simplistische link heksenjacht-contrareformatie gaat geenszins op. Ook in protestantse gebieden waren er vervolgingen. Prof. dr. M. Gijswijt-Hofstra (*Protestantisme en de gerechtelijke vervolging van toverij*) kwam voor de protestantse regio's zoals de Noordelijke Nederlanden en Schotland weerom tot conclusies die sterk verschillen al naar gelang plaats en tijdstip. In de tractaten vinden we een eerder streng en repressief beeld. Voorbeelden hiervan zijn de opvattingen van de Schotse koning Jacobus I en van de Duitse jurist Carpzov. Binnen het eigenlijke kerkelijk beleid valt vooral het grote verschil tussen het calvinistische Schotland (strenge aanpak) en het calvinistische Noord-Nederland (nauwelijks vervolging) op. Prof. dr. H. Soly (*Welke factoren speelden een rol bij de heksenvervolging*) opende met een cruciale passage uit het nieuwe boek van Vanhemelryck : "Het moeilijkste probleem bij de studie van de heksenvervolging is de verklaring ... voor een goed begrip van dit complex verschijnsel moeten we een beroep doen op verschillende, uiteenlopende verkla-

ringsgronden". Hij pleitte er evenwel voor dat men bij het zoeken naar verklaringen binnen een groter gebied verder zou gaan dan gewoonweg te wijzen op mogelijke socio-economische, religieuze en politieke oorzaken. Spreker wees vooral op de articulatie van welbepaalde cultureel-ideologische, politieke en sociale ontwikkelingen. Geen enkele van deze ontwikkelingen kon op zichzelf een fatale kettingreactie veroorzaken. Het ging om hun onderlinge wisselwerking. Vanzelfsprekend bevestigde Soly het feit dat bij elk concreet hekserijgeval er natuurlijk ook plaatselijke toestanden een doorslaggevende rol speelden. De studiedag werd besloten met de officiële voorstelling van het

boek van Vanhemelryck "*Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*" (Davidsfonds-Leuven, 1999). De door de auteur tijdens zijn voordracht aangehaalde standpunten en voorbeelden gaven aan dat dit boek een absolute must is voor elke historisch geïnteresseerde Vlaming. Het valt trouwens te hopen dat ook de overige voordrachten zouden gepubliceerd worden. Tot op heden is er zeker voor de Nederlanden relatief weinig over de verhouding (contra)reformatie-hekserij verschenen. Ten slotte bewezen de talrijke geuite pan-Europese stellingen, dat er zeker nog meerdere internationale studiedagen betreffende hekserij nodig zijn.

OVER DE SCHUDEVEE- & SCHUDEVIS-STRAATJES IN GENT

Paul Huys

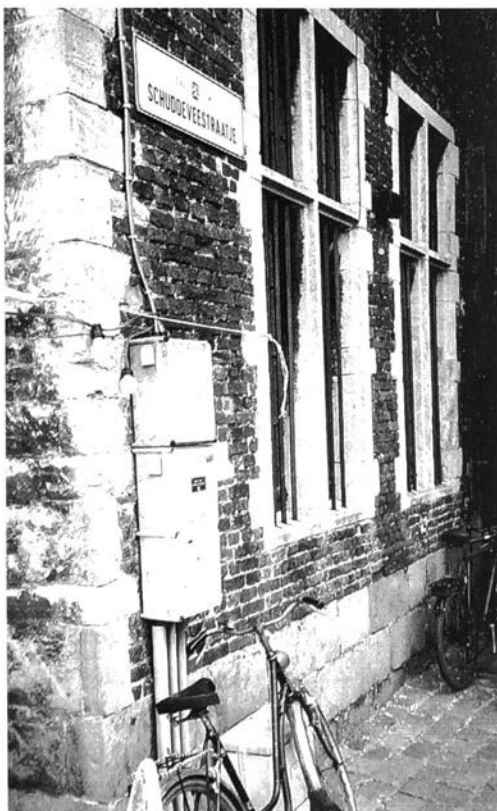
In Gent bestaat er een *Schuddeveestraat*; het is een van de twee smalle verbindingsstraatjes tussen de Korenmarkt en de Graslei, vlakbij de Hooiaard. Op een boogscheut daarvandaan, aan de voormalige Vismarkt (nu Groentenmarkt) rechtover het Groot Vleeshuis, ligt het nog smallere, kortere en op een blinde gevel doodlopende *Schuddevisstraatje* dat achterin toegang verleent tot het bekende "Dreupelkot". Al vaker hadden we ons afgevraagd wat de precieze betekenis van die beide (allicht verwante?) straatnamen zou kunnen zijn. Maar een bevredigende verklaring konden we nergens vinden ...

In Guido Deseyns recente, voortreffelijke "Gids voor Oud Gent" (!) lezen we daarover de volgende toelichting:

"Vorbij het Hof van Weenen, naar de Hooiaard toe, bevindt zich het thans overbouwde Schuddeveestraatje. Het is een van die smalle straatjes die men op verschillende plaatsen in de stad aantreft en die met *Schuddevee-* of *Schuddevisstraatje* aangeduid worden. De eenvoudigste verklaring werd al in de vorige eeuw gelanceerd: *schudde* zou zoveel betekenen als "schutten, beschutten". Het benutten of stallen van vee in deze smalle straatjes lijkt al moeilijk realiseerbaar, maar waarom zou men dat moeten doen met vis? Een andere verklaring klinkt minder aangenaam in de oren: een *schudde* is eveneens een "schelm, leegloper, galgenaas", en *vee* of *vede* wil zoveel zeg-

gen als "vijandschap, daden van vijandschap". Een schuddevee- of schuddevisstraatje was dus eerder een louchestraatje waar de eerbare burger het best zo vlug mogelijk voorbijging, wilde hij niet "uitgeschud" worden. Straatjes met die naam trof men aan bij de Groentenmarkt, de Kouter en hier tussen de Korenmarkt en de Graslei". Vinden we bij Guido Deseyn de juiste verklaring? Aan ons filologenhart bleef twijfel knagen ... Dan maar zelf op zoek gegaan, terug in de tijd.

*Het Schuddeveestraatje aan de Graslei te Gent.
(Foto P. Huys)*

De officiële, tweetalige straatnamenlijst uit de Napoleontijd, (1812) ⁽²⁾, vermeldt op blz. 9 de "Rue de l'Abri-bétail" of de "Schuddevee-straet", waar het vee dus beschutting vindt. Een "Schuddevischstraat" komt in deze lijst van 1812 niet voor.

Die zelfde verklaring (schudden = beschutten) vinden we driekwarteeuw later nog bij Frans De Potter ⁽³⁾. Voor het straatje rechtover het Groot Vleeshuis geeft hij een archieftekst uit 1625-26, betreffende een "huis up de Vischmarct", te watere, achter uitcomende in *Schuddeveestraetken*, en ook een latere tekst uit 1770; maar voor datzelfde straatje daar vermeldt hij, uit een notariële acte van 1684, ook de naam *Schuddevischstraatje*. Anderzijds vermeldt hij, voor het andere straatje aan de Graslei, oudere namen als Borrestraat (in 1550) en Vuilstraatje (in 1558-59 en opnieuw in 1859) en in een acte uit 1792 de naam *Schuddeveestraatje*. Wél drukt De Potter (terecht) zijn twijfel uit of deze naamgeving - het "beschutten" van vee in een gemeen(schappelijk) straatje - ook van toepassing zou kunnen zijn op het beschutten van vis ...

Maar met De Potter zijn we nog niet klaar! In een ander deel van zijn Gentse stadsbeschrijving ⁽⁴⁾ vermeldt hij immers nog een derde voorbeeld van een *schuddeveestraetkin*, in dat geval als alternatieve naam voor het Kouterstraatje of de Koutersteeg, de verbinding tussen Kouterdreef en Koestraat, met

archivalische attestaties o.m. uit 1555-56 en 1583-86 en uit Wezenboek van 1639-40. Betekenisvol is dat de scribent van het wezenboek zich letterlijk excu-seert ("met reverentie gesproken") vooraleer hij het waagt de straatnaam "Schuddeveestraetjen" te citeren - alsof hij hiermee een soort "vies woord" in de mond nam ... Het zal dadelijk nog wel blijken waarom.

Na Frans De Potter (omstreeks 1885) is er ook vijfendertig jaar later nog geen betere naamverklaring beschikbaar. In het werk van de Gentse stadsarchivaris Alfons Van Werveke ⁽⁵⁾ beperkt deze zich tot de opname, in de tweetalige straatnamenlijst, van het "Schuddeveestraatje - Ruelle de l'Abri-Bétail", zonder verdere toelichting. Van een Schuddevischstraat(je) vinden we bij hem geen vermelding: het bestond toen (nog) niet als officiële straatnaam. Impliciet moeten we uit de Franse straatnaam (Abri-Bétail) wel aannemen dat ook Van Werveke genoeg bleek te nemen met de verklaring "beschutten van het vee". En ook het "Gents Wordenboek" van Lievevrouw-Coopman sluit zich daar later zonder meer bij aan, terwijl Victor Fris zich van elke naamverklaring onthoudt ⁽⁶⁾.

Intussen moeten we toch maar blijven constateren dat deze verklaring eigenlijk geen bevredigende oplossing biedt, zeker niet in de vis-variante van de bewuste straatnaam. Een en ander lijkt er wel op te wijzen dat we hier met een

Het poortje van het Gentse Schuddevisstraatje, met toegang tot het "Café Den gepoeierden Ezel", beter gekend als 't Dreupelköt. (Foto P. Huys)

geval van volksetymologische duiding te doen hebben (met een tweede element *vis-* als een verbastering van *vee-*), maar volstaat dat als verklaring?

En het alternatief dan, de recente verklaring door Guido Deseyn? Hij verklaart *schuude* = schelm, galgenaas en *vede* = vete, vijandschap. Deze verklaring klinkt misschien iets meer plausi-

bel, maar moet vanuit etymologisch oogpunt eveneens als onwaarschijnlijk afgewezen worden. Zijn eindconclusie echter klopt wel degelijk: het gaat inderdaad om een *eerder louche straatje waar de eerbare burger niets te zoeken had ...* En - "met permissie gezegd" - de naam van zo'n straatje mocht inderdaad alleen maar "met reverentie uitgespro-

ken" worden.

Maar waarom dat zo was, hebben we - eerlijk gezegd - niet zelf gevonden! We lazzen het in twee recente bijdragen in het West-Vlaamse tijdschrift "Bieckorf", resp. in een artikel door Jan Van Acker over het Veurnse *Schuddeveestraatje* (7) en in een aanvullende bijdrage door Wilfried Beele over de Kortrijkse *Schuddevisstraat* (8).

Jan Van Acker vond inderdaad, in een paar Veurnse renteregisters van kort na 1450 (9), de oudere straatnaamvormen *Scuddeveed straetkin* en *Scuddeveetstraat*. De vertrekbasis is dus duidelijk *veed/veet* in plaats van *vee*.

En *veed* of *vede* (dat etymologisch dezelfde stam heeft als Lat. *penis* en Gr. *peos*) is een nu verdwenen woord, waarmee meer dan vijfhonderd jaar geleden het mannelijk lid werd aangeduid (10). Kiliaen geeft in zijn vertaalwoordenboek: *vede* = mentula, penis.

De betekenis van de straatnaam "schudde-veed" is dus - met reverentie gesproken - heel duidelijk én ondubbelzinnig: *schudden* is inderdaad niets ander dan schudden, op en neer bewegen, en *ve(d)e* is ook niets anders dan ... Hoeft het ons dan te verwonderen dat voor dergelijke straatjes ook andere synonieme vormen aangetroffen worden, zoals het *Streckeveitstraetkin* (11) in het middeleeuwse Ieper (1390, 1430, 1452) of zelfs het *Reckeveitstraetkin* (1504). Schudden, strekken en rekken zijn drie werkwoorden met analoge betekenis,

die hier wel niet nader toegelicht moet worden. Bij Jan Van Acker lezen we trouwens dat het Veurnse Schuddeveetstraatje in 1456-57 het *Bordeelstraatje* (12) genoemd werd. Het Gentse Schuddeveestraatje heette in 1558-59 ook het *Vuilstraatje* (13). Ook die beide namen wijzen ondubbelzinnig in dezelfde richting: prostitutie.

Het is dan ook zonder meer duidelijk waarom dergelijke - meestal kleine, smalle, soms doodlopende - straatjes, die uiteraard zeer geschikt waren voor prostitutie, een dergelijke (soort)naam kregen. Men vond ze dan ook in onze middeleeuwse steden vaak in de (onmiddellijke) buurt van de "stoven" (= openbare badstoven, soms met nevenfunctie!) en even vaak in een havenbuurt.

Ook de Gentse Schuddeveestraat aan de Graslei en op honderd meter daarvan - dan de Schuddevisstraat bij het Groot Vleeshuis lagen vlakbij de middeleeuwse haven in het hart van Gent, nl. de Leie, met aan de beide oevers de Graslei en de Korenlei. Dat de bewuste straatjes, ooit in volle "havenkwartier" gelegen, daar precies net dezelfde (prostitutie)functie hadden als in Veurne en in Kortrijk, kan dus nauwelijks betwijfeld worden. De verklaring van de beide Gentse straatnamen ligt dan ook voor de hand.

Op een (veel later) ogenblik dat het woord "ve(d)e" in onbruik was geraakt en de modale stadsbewoner de woord-

betekenis niet meer kende, kon in een straatnaam als schuddeveet-straat deze -t- gemakkelijk worden opgeslorpt. In de aldus ontstane schuddeveestraat, waarin niemand nog het element "vede" = roede herkende, kon de uitspraak van vees even gemakkelijk tot vis verbasteren. En als de oorspronkelijke betekenis van het element "schudden" (op en neer bewegen, strekken) in die (nieuwe) context geen zin meer had, maakte de volksetymologie er dan maar

Het Schuddevisstraatje aan de Groentenmarkt in Gent. (Foto P. Huys)

”(be)schutten” van, zodat de straatnaam weer verstaanbaar werd. Waarna de Franse bezetter het van zijn oorsprong vervreemde straatje dan maar tot ”Abri-Bétail” vertaalde.

En zo kon de verwarring rond deze straatnaam tweehonderd jaar lang blijven duren. Tot ze - door de hulp van twee West-Vlaamse deskundigen - eindelijk weer ontward kon worden. Waarvoor dan onze Gentse dank!

Véél moet daar niet aan toegevoegd worden. Tenzij nog dit!

In **Mechelen** bestaat - tot op de huidige dag - de straatnaam *Schuttevee*. En ook in **Brussel** bestaat nog steeds als straatnaam een *Schuddeveldgang*. We moeten er wel voor niemand nog een tekeningetje bij maken, wat die beide toponiemen ook daar betekenen. O ja: de officiële Franse vertaling van de Brusselse Schuddeveldgang is niet ”Impasse de l’Abri-Bétail”, maar ... ”Impasse Schuddeveld”. Zijn de Brusselaars dan toch verstandiger dan de (francofone) Gentenaars?

En misschien zou het ook de moeite lonen in **Antwerpse** en **Brugse** archieven na te speuren of ook deze (middel-eeuwse haven)steden niet ook ooit hun Schuddevee/vis-straatjes gekend hebben. Het kan bijna niet anders ...

Noten

- 1 Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 1991 - 2e herw. uitg. - blz. 297-298.
- 2 ”Nouvelles denominations en Français et Flamand des sections, faubourgs, enclos,

- places, marchés, remparts, quais, rues, passages, ponts et portes de la Ville de Gand" (Gand, C.J. Fernand, janvier 1813). Deze officiële namenlijst werd op 12.12.1812 goedgekeurd door de Gentse *maire* Vanderhaeghen.
- 3 Frans DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, dl. II (Gent, C. Annoot-Braeckman, 1884), blz. 351-352 (straatje aan de Vis- of Groentenmarkt, met situatieschets op blz. 355) en blz. 474 (straatje aan de Graslei, met situatieschets op blz. 473). - Zie ook: Frans DE POTTER, *Geschiedenis der stad Kortrijk*, dl. I (1873), blz. 59 ("Schuddevisstraetken, vermoedelijk eene verbastering van *Schuddeveestraetje*, eene plaats waar 't vee geschut of bewaard werd").
 - 4 F. DE POTTER, *Gent ...*, dl. IV (1886), blz. 418, noot 1: "tCauterstraetkin, gheseyt het Schuddeveestraetkin" (Act. en Contr., Keure, 1555-56, f°7, en 1583-86, f°27); noot 3: "Een huys, gestaen op den Cautere, houdend den hoek gheenaemt (met reverentie ghesproken) Schuddeveestraetjen" (Wezenboek, 1639-40, f°120v°); wel is deze laatste bronvermelding vermoedelijk ergens fout, want in SAG, reeks 330, reg. 147 (= Staten van goed 1639-40) is de geciteerde passus niet te vinden.
 - 5 Alfons VAN WERVEKE, *De namen van de straten der Stad Gent* (Gent, Ad. Hoste, 1919), blz. 59 (s.v. Schuddeveestraetje). - Zie ook SAG, *Nota's Van Werveke - Straten*, nr. 281: Schuddeveestraat; daarin vinden we ook een gelijknamig straatje vermeld tussen de Tinnenpotstraat en de Pluimstraat (met een verwijzing naar De Vreese 1799-1800)!
 - 6 Lod. LIEVEVROUW-COOPMAN, *Gents Woordenboek*, dl. I (1951), blz. 1256-1257. Hij schrijft: "het Kouterstraatje was ook een schuddeveestraatje (1583)". Over de Schuddevisstraat geeft hij als verklaring: "straatje waar de vis geschut werd". - Dr. Victor FRIS, *De oude straatnamen van Gent* (Gent, Volksdrukk., 1925) vermeldt de beide Schuddeveestraeten (met een attestatie a° 1550 voor het Koutersteegje) en ook het Schuddevisstraatje (zo geheten "sinds het einde der 17e eeuw") aan de Groenselmarkt, maar onthoudt zich van enige naamverklaring.
 - 7 Jan VAN ACKER, "Prostitutie in Veurne 1450-1550. Het Schuddeveetstraatje", in: *Biekorf*, XCVIII (1998), nr. 4, blz. 297-308.
 - 8 Wilfried BEELE, "De Kortrijkse straatnaam Schuddevisstraat", in: *Biekorf*, XCIX (1999), nr. 2, blz. 132-136. - W. Beele wijst er op (blz. 135, noot 14) dat het woord *vede* ook schuilt in de familienaam Merlevede (zie *Naamkunde*, XXVIII (1996), nr. 1-2, blz. 41-50).
 - 9 Veurne, Decanaal Archief, nrs. 163, f°1v°, en 13, f°5r°.
 - 10 VERWIJS & VERDAM, *Middelnederlands Woordenboek*, dl. VIII, kol. 1329. Als bewijspplaatsen o.m. een paar citaten uit medische teksten van de Ieperse chirurg Jan Yperman (° voor 1275): "Van bloet te stelpene in de roede der vede" en "Van apostemen die wassen in de ro(e)de vanden cancker in de vede", evenals een passus uit een middeleeuwse boerde: "En es ooc lazer (= melaatse) noch croopel (krupele) geen, mer (= maar) heeft hi tusschen sine been een ding dat men heet den vede, hine crijchter (= of hij krijgt er) 1 wijf wel mede". Het oude woord *vede* is ook bewaard gebleven in het W-VI. *stiersvee* of *stiersvede*. d.i. bullepees (= roede van een bul of stier): zie DE BO's *Idioticon*, blz. 955.
 - 11 Wilfried BEELE, "De naam 'Streckeveitstraetkin'", in: *Gidsenkroniek Westland*, XXXV (1997), blz. 91-94.
 - 12 Jan VAN ACKER, a.w., blz. 299.
 - 13 Frans DE POTTER, *Gent ...*, dl. II, blz. 474, noot 5 ("vanden vulen straetkene").

MEERVOUDIGE WEDUWEN TE SINT-JAN-IN-EREMO TIJDENS HET ANCIEN RÉGIME

Ginette Desmet

1. Inleiding

Iedere genealoog wordt tijdens familie-onderzoek vroeg of laat geconfronteerd met het fenomeen van menigvuldige en elkaar meestal in een snel tempo opvolgende huwelijken. Volgens de meeste auteurs zou dit vooral een mannelijk voorrecht zijn; vrouwen - en zeker vrouwen boven de 40/50 jaar - zouden veel minder gelegenheid hebben om op latere leeftijd nog in het huwelijksbootje te stappen. (1) Bij doorgedreven familieonderzoek stoot een onderzoeker echter ook wel op voorbeelden die bewijzen dat er op iedere regel uitzonderingen zijn en dat er ook op dit vlak vrouwen waren die 'hun mannetje stonden'. Ter illustratie geven we hier twee voorbeelden uit het Ancien Régime uit het kleine, afgelegen Oost-Vlaamse polderdorp St.-Jan-in-Eremo.

2. Suzanna Van Den Driessche

Tijdens onderzoek naar een van onze eigen voorouders, een zekere Joos De Clercq, ontdekten we dat hij op 72-jarige leeftijd in de zoete meimaand van 1703 voor de vierde maal trouwde. Toen we de figuur van Suzanna Van Den Driessche, zijn 68-jarige bruid, nader onderzochten bleek dat zijzelf toen voor de vijfde keer haar jawoord schonk. Meerdere van de eerdere partners, van zowel Joos als Suzanna, waren bovendien (soms meermaals) weduwe of

weduwnaar zodat het ontrafelen en vaststellen van de juiste relaties een heel karwei bleek. Hoewel de parochieregisters van Sint-Jan - in - Eremo heel wat hiaten vertonen, kon het ingewikkelde huwelijkspatroon toch opnieuw worden samengesteld. (2) Weet dat de meeste gegevens over de sociale achtergrond van de betrokkenen werden verkregen door het napluizen van boedelbeschrijvingen, de zogenaamde staten van goed die na een overlijden werden opgemaakt indien er minderjarige erfgenamen waren. Om het kluwen te ontrafelen en de relaties in hun juiste context te plaatsen worden de feiten hier op een rijtje gezet.

Suzanna was afkomstig van Hansbeke waar ze op 22 maart 1635 werd geboren als tweede van de vijf kinderen van Jooris Van Den Driessche en Livina Van Moerbeke. Over haar eerste echtgenoot is letterlijk niets terug te vinden. Zijn bestaan blijkt alleen uit het feit dat in de staat van goed opgemaakt na haar overlijden, haar vier volgende echtgenoten (die wel met naam worden vermeld) nauwkeurig worden opgesomd volgens hun 'rangorde'. (3) Dat er in die staat van goed geen vergissing werd gemaakt blijkt ook uit het testament van Jan Minnaele haar derde man (zelf ook vier keer gehuwd). Daarin omschrijft deze zichzelf als: 'Ick Jan Minnaele, derden man van Susanna Van Den Driessche...'. (4) Haar eerste huwelijk

vond niet plaats te Hansbeke. Suzanna was toen waarschijnlijk reeds weggetrokken uit haar geboortedorp want huwelijken werden immers ingezegend in de parochie van de bruid. Dit eerste huwelijk was vermoedelijk heel kortstondig, zonder overlevende kinderen en zonder gedurende het huwelijk verworven onroerend goed, zodat er geen enkele reden bestond om de eerste echtgenoot na zijn overlijden nog ergens bij naam te vermelden.

Het grootste gedeelte van het leven van Suzanna speelde zich af in St.-Jan-in-Eremo. Haar tweede bruidegom waar ze circa 1663-1664 mee huwde⁽⁵⁾ was leeftijdsgenoot Gillis Aveth, zoon van Antoon, een vrijlaat van het ambacht Ijzendijke. Gillis was herbergier/brouwer te St.-Jan -in -Eremo: op 6- 7-1680 kocht hij een gemet 50 roeden grond met' huysinghe, schuringhe, stallijnghe, brauwerije ende andere edificien int 53e begyn vanden polder Beoostereede'.⁽⁶⁾ In de parochierekeningen werden geregeld betalingen aan hem vermeld: vb.' over diversche theiren tsynen huysse ghesdaen soo by de officieren op de proces-siedaghen als andersyns' en werd hij belast op' neerynghe'.⁽⁷⁾ Uit dit huwelijk werden minstens vier kinderen geboren waarvan er slechts twee de huwbare leeftijd bereikten en ook kinderen kregen.⁽⁸⁾ De oudste dochter zou in het beroepsmilieu van haar vader blijven want ze trouwde met de tavernier

Adriaan Haeck. De jongste huwde met Jan Doppegieters die soms fungeerde als parochie-ontvanger en armmeester. Beide dochters overleden echter nog voor hun moeder rond hun 28ste levensjaar. Gillis Aveth zelf overleed op 5 februari 1689 te Sint-Jan-in-Eremo. Hij was toen 52 jaar en zeker niet onbemiddeld. Hij liet zo'n 17 gemeten grond en twee huizen met hun afhankelijkheden na, benevens een batig saldo van zo'n 85 ponden.⁽⁹⁾

Suzanna was toen al bijna 54 jaar maar lang treuren was er niet bij. Nog geen vier maanden later hertrouwde ze reeds met Jan Minnaele, zelf nog maar sinds drie maanden voor de derde keer weduwnaar. Indien zijn leeftijd - die de dorpsgeestelijke bij zijn overlijden noteerde - klopte, was hij 16 jaar jonger dan Suzanna! Ook zijn derde vrouw was een weduwe geweest die aanzienlijk ouder was (circa 18 jaar). Ergens moet het koppel toch voor reacties van de dorpsgenoten hebben gevreesd want het huwelijk werd met dispensatie van de drie kerkafroepingen in Brugge afgesloten.

Bepaalde huwelijken waarbij de partners qua leeftijd veel van elkaar verschilden of het extra vlug hertrouwen van weduwen en weduwnaars m.a.w. huwelijken die sterk van het normale huwelijkspatroon afweken werden door de parochianen op een duidelijke wijze afgekeurd door het houden van herrie of

ketelmuziek op de vooravond van de huwelijksceremonie. ⁽¹⁰⁾ Hoewel Jan Minnaele reeds voor 1685 geregeld kerkmeester en/of ontvanger van Sint-Jan -in-Eremo was, beletten deze achtbare functies niet dat hij een natuurlijke dochter had (Anna) bij een zekere Maria Bockstaele. ⁽¹¹⁾ Het was zijn enig overlevend kind en per testament bedacht hij haar met een derde van zijn nalatenschap. ⁽¹²⁾ Jan Minnaele overleed op 25 mei 1692 te St.-Jan-in-Eremo. Twee dagen later werd hij er met een dienst eerste klasse begraven. Zijn natuurlijke dochter Anna was geen lang leven beschoren. In de zomer van 1697 overleed ze in het St-Janshospitaal te Brugge aan de gevolgen van een 'accident'. ⁽¹³⁾

Suzanna hertrouwde opnieuw; nu met ene Jacob Duerinck die opnieuw jonger was dan zijzelf (ongeveer 8,5 jaar). Hij was sedert 22 maart 1697 weduwnaar van Gillyntken De Mangelaere waarbij hij een enig overlevend kind had. Jacob was niet betrokken bij het beleid van kerk of parochie. Ook het vierde huwelijk van Suzanna duurde niet lang. Haar man overleed amper drie jaar later op 23 maart 1700 en ook hij kreeg een uitvaartdienst eerste klasse. Zijn enige zoon Joos erfde van hem zo'n 19 gemeten grond, benevens een herberg en brouwerij te Sint-Laureins-ten-Blokke. ⁽¹⁴⁾ Qua sociale achtergrond was er dus een treffende overeenkomst met Gilles Aveth.

Suzanna trouwde tenslotte voor de vijfde en de laatste keer in mei 1703 met drievoudig weduwnaar Joos De Clercq, een welstellende landbouwer geboren op 8 september 1630 in het gezin van Adriaen De Clercq en Amelberga Stappaerts. Uit zijn eerste huwelijk met Petronella Van Hevele had hij twee overlevende zonen. Toen zij na 25 jaar huwelijk stierf hertrouwde hij anderhalf jaar later met Jacoba De Wulf, een 58-jarige weduwe. Deze stierf echter op haar beurt na amper twee jaar huwelijk ,waarop hij 8 maanden later opnieuw hertrouwde; nu met de tweevoudige weduwe Josina Janssens. Deze woonde in het nabije Sint-Margriete en Joos verhuisde naar dit dorp. Tijdens zijn derde huwelijk zou hij zijn positie van gezinshoofd en bedrijfsleider afstaan aan zijn oudste zoon Jan. Hij kan hiermee als een soort rentenier' avant la lettre' omschreven worden. ⁽¹⁵⁾ Daar de parochieregisters van Sint-Margriete maar bewaard gebleven zijn vanaf 1663 kennen we de juiste geboortedatum niet van Josina Janssens. We weten alleen dat ze uit haar eerste huwelijk met tweevoudig weduwnaar Jan Hebbrecht, twee overlevende kinderen Jan en Barbara had. Vermoedelijk was ze eind de veertig toen ze in 1690 voor de derde keer huwde want tijdens haar tweede huwelijk met Petrus Gysels, had ze op 31 juli 1686 nog een laatste kind gebaard. Joos trad geregeld op als kerkmeester en armmeester/ontvanger van Sint-Jan-in-

Eremo en later ook van Sint-Margriete na zijn huwelijk met Joosyntien Janssens. Hij zou Suzanna Van Den Driessche, zijn vierde echtgenote, na een huwelijk van een zestal jaren nog een tweetal jaren overleven en op 80-jarige leeftijd begraven worden in het kerkje van Sint-Jan-in-Eremo.⁽¹⁶⁾ Uit het bronnenmateriaal zijn verder weinig gegevens over Suzanna te sprokkelen. Blijkens gegevens uit de doopregisters hielp ze soms andere vrouwen tijdens de bevalling want er was geen officiële beëdigde vroedvrouw in dit afgelegen polderdorpje tijdens deze periode.⁽¹⁷⁾ Uit de gegevens uit haar staat van goed, opgemaakt na haar overlijden (omdat er toen nog drie minderjarige kleinkinderen gerechtigd waren in haar erfenis) komt ze eveneens naar voren als een sociale, meevoelende vrouw. Zo legateerde ze aan de armen van Hansbeke

(haar geboortedorp) 10 ponden groten en schonk ze Pieter Faeyts tot Lockeren' haar petekind, 7 ponden 5 schellingen. Daarenboven legateerde ze aan de armen van St.-Jan-in-Eremo' diversche haere kleederen ende lynwaeten'. Gedurende haar leven had ze aan deze armen reeds een stuk grond van 1 gemet 67 roeden groot in de Bentillepolder geschonken dat jaarlijks een pond groten pachtgeld opbracht. De, in haar staat van goed, met het predikaat' eerbaere' bedachte Suzanna Van Den Driessche was een welstellende vrouw naar de normen van haar tijd en milieu. Op 20 januari 1709 werd ze met de hoogste dienst begraven in St.-Jan-in-Eremo. Naast een batig saldo van 408 ponden 6 schellingen 4 groten liet ze nog meer dan 32 gemeten land na benevens de helft van het huis en de brouwerij van Gilles

Huwelijksschema Suzanna Van Den Driessche.

Suzanna Van Den Driessche X N.N.

XX Gillis Aveth.

XXX Joannes Minnaele X Judoca De Schepper

XX Judoca Bury (Burin)

XXX Maria Fierens X Gillis Van der Eecken X N.N.

Onwet. : Maria Bockstaele

XXXX Jacob Duerinck X Gillyntken De Mangelaere.

XXXXX Judocus de Clercq X Petronella van Hevele

XX Judoca De Wulf X Livinus Van De Velde

XXX Judoca Janssens X Joannes Hebberecht X Petronella Van de Wiele

XX Petronella Bouilon

XX Petrus Gysels

Aveth, een hofstedeke en een' woonhuys gedeckt met pannen'.⁽¹⁸⁾ Een dakbedekking met dakpannen was tijdens deze periode nog zo uitzonderlijk op het platteland dat het gegeven in de staat van goed expliciet werd vermeld.

3. Maria Jacoba Van Sleuwhaeghe

In ditzelfde kleine Oost-Vlaamse polderdorp troffen we nog een tweede, veelvuldige weduwe aan wiens huwelijksgeschiedenis nog voor een stuk extremer is en mogelijk wel een unicum vormt. Maria Jacoba Van Sleuwhaeghe, bijna 100 jaar later geboren dan Suzanna Van Den Driessche, was niet minder dan 6 keer gehuwd waarbij haar laatste echtgenoot zelfs meer dan 40 jaar jonger was dan zijzelf ! Even de ont-hutsende feiten op een rijtje...

Marie Jacoba werd op 18-6-1733 geboren en gedoopt te St.-Jan-in-Eremo. Hoewel haar vader Joos Van Sleuwhaeghe een keuterboertje was, bezat hij toch genoeg financiële draagkracht en onroerend goed om, als 48-jarige weduwnaar met kind, nog een goede partij te vormen voor de veel jongere, onbemiddelde Adriana Camerbeke. Deze nieuwe bruid kon bezwaarlijk een fris, groen blaadje genoemd worden want ze was 'beth de 30-jaar',⁽¹⁹⁾ weduwe, moeder van een kind en al enkele maanden zwanger bij de huwelijksinzegening. Het huwelijksgeluk van het

nieuwbakken koppel was van korte duur: na 5 maanden huwelijk werd Maria Jacoba geboren en toen ze amper 8 maanden oud was stierf haar vader. Adriana bleef een tweetal jaar weduwe en trouwde toen voor de derde keer met Pieter Bruyntiens, een jongeman van nog geen 21 jaar oud. Deze was onbemiddeld, zijn enig onroerend bezit bestond uit een aandeel in een hofstedeke dat hij voor de schamele som van 3 ponden groten verkocht.⁽²⁰⁾ Maria Jacoba was nauwelijks dertien jaar oud toen ook haar moeder stierf en ze als wees achterbleef. Haar stiefbroer Jan, het enige overlevende kind van de 10 kinderen van haar vader uit diens eerste huwelijk, was ondertussen op 20-jarige leeftijd ook al overleden. Hoewel een hoge zuigelingen- en kindersterfte tot het normale patroon van deze tijd behoorde, lag- om nog niet helemaal opgehelderde redenen- deze sterfte nog veel hoger in de polders dan in Binnen-Vlaanderen. Het eerste gezin van Joos Van Sleuwaegen illustreert dit wel heel schrijnend!⁽²¹⁾ De mogelijkheden voor meisjesarbeid waren erg beperkt op het platteland en Maria Jacoba werd, net als haar halfzuster Joanna Coppens (het kind uit het eerste huwelijk van haar moeder), dienstmeisje/spinster in het gezin van Jacques Bollé.⁽²²⁾

De hoogst merkwaardige huwelijksgeschiedenis van Maria Jacoba vangt aan als ze -nog geen 17-jaar oud - op 12 mei

1750 voor de eerste keer huwt. Dit huwelijk van Maria Jacoba is hét typevoorbeeld van het groene blaadje dat door de (stok)oude bok gesmaakt wordt. Guilliellmus De Rijcke, haar bruidegom was een 64- jarige weduwnaar die haar grootvader had kunnen zijn! De oude Guillaume was haar kersverse buurman want amper zes maanden voordien had hij een hofstedeke gekocht dat paalde aan het erfgoed van Maria Jacoba. Het huwelijk werd ingezegend te Kaprijke en niet in St-Jan-in-Eremo, de parochie van het kind-bruidje. Probeerde het koppel ketelmuziek bij het huwelijk te vermijden en de dorpsgenoten voor een voldongen feit te plaatsen ? Na 8 jaar huwelijk overleed Guillaume en werd hij met de hoogste dienst bijgezet in het kerkje van St.-Jan-in-Eremo. Maria Jacoba had van hem een dochttertje dat echter al op 5-jarige leeftijd overleed en eveneens in het kerkje werd begraven. (23)

Was ze als onervaren kind in het huwelijk gestapt met een bejaarde weduwnaar ;voor haar volgende vijf huwelijken zouden de rollen resoluut omgedraaid worden. Toeval of bewuste keuze: haar volgende vijf partners waren stuk voor stuk ongehuwde mannen waarvan enkele dan nog een stuk jonger dan zijzelf. Nog geen twee maanden na het overlijden van de oude Guilliellmus kwam al de eerste van deze ongewone serie aan de beurt. Leeftijdgenoot Francies De Taeye

was qua afkomst en sociale klasse net als haar vader een gewoon keuterboertje. Zijn onroerend bezit was echter nog een stuk bescheidener, het bestond alleen uit een (gehypothekerd) hofstedeke met twee gemeten grond genaamd' het croontien' te Heine (een heerlijkheid te Kaprijke). Gedurende het huwelijk werden er vier kinderen geboren die echter allen relatief jong zouden overlijden. Toen Francies De Taeye in 1766 overleed werd zoals gebruikelijk een staat van goed opgemaakt omdat er toen nog drie minderjarige kinderen in leven waren. (24) Opvallend in deze gedetailleerde boedelbeschrijving is het grote aantal juwelen die met hun geschatte waarde worden vermeld : een paar gouden pendants, een gouden knopring, een gouden strikring, 2 gouden trouwringen, een gouden kruis, een zilveren ijzerke met gouden' poitiens' (een zogenaamd oorijzertje: een smal beugeltje, dat onder een of meerdere mutsen werd gedragen, dat om het achterhoofd sloot en waarvan de uiteinden waren afgezet met kleine knopjes of klompjes), (25) drie mangespens met stalen beugels, eenige zilveren knopen, een zilveren' vrouwe doose' (=snuifdoosje ?) een zilveren ceintuurgesp en een paar vrouwengespen. Het gros van deze juwelen waren vrouwensieraden en dus pronkbezit van Maria Jacoba. De kostbaarste juwelen waren de gouden pendants geschat op 7 ponden, acht schellingen en 4 groten. Pendants waren hangsie-

raden die aan de oorlappen van de vrouwenmutsen werden bevestigd. ⁽²⁶⁾ De totale waarde van de juwelen werd geschat op meer dan 28 ponden: een heel hoog bedrag, hoger dan de prijs van een goed werkpaard. ⁽²⁷⁾ Het is een niet te bewijzen, verleidelijke gedachte dat Maria Jacoba deze juwelen mogelijk had gekregen tijdens haar eerste huwelijk met de oude weduwnaar. Voor wat, hoort wat... De staat sloot met een batig saldo van 76 ponden vier schellingen wat het gezin toch uittilde boven de laagste bevolgingsklasse.

De snelheid waarmee Marie Jacoba hertrouwde is ronduit verbijsterend! Opnieuw nog geen twee maanden later was ze alweer gehuwd en het eerste kind uit dit derde huwelijk volgde op minder dan een jaar tijd. Haar derde man was de iets jongere vrijgezel Jozef Boelens. Hij was onbemiddeld en bracht geen onroerende goederen in. Gedurende zijn huwelijk met Maria Jacoba kon het gezin echter nog wat onroerend goed aankopen. Jozef was als thuiswever bedrijvig. Ook hij zou zijn huwelijk met Maria Jacoba niet lang overleven want reeds in het voorjaar van 1772 overleed hij. Zijn staat van goed vertoont een klein 'kommerlijk' (negatief) saldo. De oorzaak daarvan lag vooral bij de wezenpenningen die de toen nog levende drie wezen van Francies De Taeye van rechtswege toekwamen en die als negatief saldo werden aangerekend.

Ook had het koppel geld geleend voor de aankoop van onroerend goed, daarvoor hun goederen gehypothekeerd en moesten er nog twee jaar en zes maanden achterstallige intresten worden betaald. ⁽²⁸⁾

De volgende in de rij die klaar stond om het met Maria Jacoba te wagen was vrijgezel Jan Bollé: 7,5 jaar jonger en.. onbemiddeld. De nu al 39 -jarige Maria Jacoba, bezat een hofstedeke en een tiental gemeten grond wat haar genoeg aantrekkingskracht verleende om hem over de streep te halen. Nog geen vier maanden na het overlijden van haar derde man was ze alweer hertrouwd. Maria Jacoba werd ook van haar vierde man opnieuw zwanger en baarde nog twee kinderen Gedurende meer dan tien jaar slaagde Jan erin om als thuiswever /keuterboer samen met Maria Jacoba de touwtjes aan elkaar te knopen maar toen sloeg het noodlot hard toe. In de herfst van 1783 stierven kort na elkaar zijn stiefzoon Jan Baptist De Taeye (22 jaar), zijn zoontje Pieter Bernard Bollé (9 jaar) en hijzelf. ⁽²⁹⁾ Welke besmettelijke ziekte de mannelijke leden van het gezin op nog geen drie weken tijd wegmaaide vermelden de bronnen niet. Het zwakke geslacht, Maria Jacoba en haar dochtertjes Maria Catharina Boelens (16 jaar) en Anna Maria Bollé (7 jaar), overleefde deze rampzalige periode.

Maria Jacoba bleef nu al voor de vierde keer als weduwe achter en hoewel de

intervallen tussen haar huwelijken bij het vorderen van haar leeftijd toch iets groter werden (en de leeftijd van haar partners lager.. !), zou ze het als 51-jarige weduwe wagen om- na zowat 8 maanden weduwschap- voor de vijfde keer te trouwen. De nieuwe gegadigde heette Bernard Coppens, was meer dan 8 jaar jonger en eveneens als haar drie vorige partners nog vrijgezel en... onbemiddeld. Een negental jaren zou dit huwelijk duren, toen stierf Bernard Coppens na een ziekte op 19 april 1793. Net als zijn voorgangers Jozef Boelens en Jan Bollé was ook hij bedrijvig geweest als thuiswever. Alles bij elkaar genomen had hij niet slecht geboerd : het koppel sliep in een 'pluymen' bed en hield er een knecht op na die een kafbed op de voute als slaappleats had. Tevens was er een kind in dienst dat geplaatst was door de armendis van Watervliet en betaalden ze een koewachttertje. De veestapel bleef echter beperkt tot twee koeien en twee varkens. Maria Jacoba had nog altijd behoorlijk veel juwelen zij het in mindere mate als ten tijde van haar tweede huwelijk, ze werden geschat op meer dan 21 ponden. De staat van goed van Bernard sloot met een batig saldo van meer dan 160 ponden wat het gezin toch in de middenklasse situeert. ⁽³⁰⁾

Was deze huwelijksgeschiedenis zelfs voor de betrokken tijd eerder uitzonderlijk, op 3 oktober 1797 komt het klapstuk. Dan wordt namelijk in het huwe-

lijksregister van St.-Jan-in-Eremo het huwelijk genoteerd van de 64-jarige, veelbeproeefde weduwe Maria Jacoba Van Sleeuwhaege met de 23-jarige Cornelius De Wever, een kleinzoon van haar tante Joanna Camerbeke. Maria Jacoba was zelfs nog getuige geweest bij het huwelijk van zijn ouders ! Het is moeilijk om de drijfveer bij het tot stand komen van dit huwelijk in te schatten. Cornelis had er slechts een beperkt materieel voordeel bij want het leverde hem na het overlijden van Maria Jacoba alleen het vruchtgebruik op van haar onroerend goed. Evenmin werd er een huwelijkscontract opgemaakt dat hem extra kon begunstigen en Maria Jacoba liet ook geen testament na. In deze onzekere periode met zijn stijgende prijsduurte en geldontwaarding was de bestaanszekerheid die dit huwelijk hem bood (een dak boven het hoofd en brood op de plank) en het vooruitzicht op het vruchtgebruik misschien een argument om toch maar de stap te wagen. Mooi meegenomen voor Cornelis was dat hij daardoor ook kon ontsnappen aan inlijving in de Franse legers want op 19 Fructidor VI (5 -9- 1798) werd de wet op de conscriptie gestemd die op 3 Vendémiaire VII (24-9-1798) werd aangevuld met een uitvoeringsbesluit, waardoor jongelingen tot de leeftijd van 25 jaar werden opgeroepen om dienst te nemen in het Franse leger. ⁽³¹⁾ Maria Jacoba was uit taai hout gesneden. Cornelis heeft zich waarschijnlijk nooit

Huwelijksschema Maria Jacoba Van Sleewaeghe

Maria Jacoba Van Sleewaeghe X Guillaume De Rijcke X Anna Maria De Craene.

XX Franciscus De Taeve

XXX Jozef Boelens

XXXX Joannes Bollé

XXXXX Bernardus Coppens

XXXXXX Cornelius De Wever

kunnen inbeelden dat hij nog zo lang als haar wettige echtgenoot door het leven zou gaan want ze stierf pas op 17 mei 1812 te Sint-Jan-in-Eremo. Ze was toen bijna 79 jaar en van haar 9 kinderen was alleen haar dochter Anna Maria Bollé nog in leven. Werkman Cornelis De Wever verkocht zijn recht van bijlevinge (vruchtgebruik) op haar onroerende goederen aan haar erfgenamen; haar dochter Anna Maria Bollé gehuwd met Pieter Van Vooren en Louis De Nijs tingieter te Eeklo, vader en voogd van de drie minderjarige kinderen van haar toen ook al overleden dochter Maria Catharina Boelens. ⁽³²⁾

Besluit

Beide verrassende weduwengeschiedenissen vertonen toch enkele opmerkelijke verschillen. Beide vrouwen leefden in een andere tijd maar ook in een andere sociale milieu. Suzanna behoorde tot de meest welgestelden van het dorp terwijl Maria Jacoba afkomstig was uit een

milieu van keuterboertjes die - hoewel niet armlastig - het toch heel wat moeilijker hadden om het hoofd boven water te houden.

Bij het huwelijkspatroon van Suzanna zien we een kluwen van echtverbintenissen waarbij niet minder dan 21 personen betrokken waren. Toch is het aantal nakomelingen dat volwassen werd uiterst gering! De oogst van al deze huwelijken leverde slechts een beperkt aantal kinderen op die de huwbare leeftijd bereikten en op hun beurt voor nakomelingen zorgden. Het aantal volwassen wordende kinderen bleef hier per vruchtbaar koppel beperkt tot één of maximaal twee. Als begoede vrouw presteerde Suzanna het moeiteloos om na haar 53ste levensjaar nog drie keer te hertrouwen waarbij haar derde en vierde partner dan nog opmerkelijk jonger waren. Haar eerste huwelijk buiten beschouwing gelaten, kende ze tijdens haar vruchtbare periode een tweede huwelijk dat bijna een kwarteeuw duur-

de en waaruit kinderen werden geboren. Wat waren de motieven van een man als Jan Minnaele? Zowel zijn derde als vierde bruid waren heel wat ouder dan hijzelf. Of er nu echt sprake is van opportunisme van zijn kant bij deze partnerkeuze is niet helemaal duidelijk. Hoewel we geen juist idee hebben van zijn vermogen, wijst alleen al het feit dat hij kon lezen en schrijven en geregeld kerkmeester /ontvanger van zijn parochie was, erop dat hij tot de meer welgestelden behoorden. Hoewel weduwnaars meestal met jongere vrouwen hertrouwden wijkt ook Joos De Clercq net als zijn twee voorgangers af van dit patroon. Als een van de meest welgestelde en vooraanstaande personen van zijn dorp hertrouwde hij na het overlijden van zijn eerste echtgenote drie keer met weduwen die ofwel leeftijdsgenoten, ofwel minstens de vruchtbare leeftijd al voorbij waren. ⁽³³⁾ Mogelijk speelden andere motieven een rol bij de partnerkeuze. De periode waarin hij als weduwnaar veelvuldig opnieuw huwde was een heel woelige, onveilige periode: de Franse coalitieoorlogen en vooral de Spaanse succesieoorlog stonden borg voor onveiligheid en soldatenterreur. De kerk- en parochierekeningen uit die periode staan bol van getuigenissen hierover, gaande van leveringen en 'fouragie' aan soldaten van diverse pluimages en inkwartieringen, tot giften aan officieren voor het houden van de goede orde

toe. Joos had zelfs bij zijn overlijden nog een vlucht-koffer te Brugge waarin hij een grote som geld bewaarde. In de - in vergelijking met het platteland - relatief veilige steden konden plattelandsbewoners in onzekere tijden koffers huren bij particulieren waarin ze hun geld en kostbaarheden veilig konden opbergen. ⁽³⁴⁾ Probeerde hij misschien bewust te voorkomen dat er nog kinderen werden geboren om aldus het familiepatrimonium in deze onzekere tijd voor versnippering veilig te stellen? Tevens speelde misschien een zeker sociaal bewustzijn mee zodat alleen gegoede vrouwen als nieuwe partner in aanmerking kwamen want er werd hertrouwd in hetzelfde sociale milieu. De partners van Suzanna behoorden tot de meest welstellenden van het dorp. In dit opzicht hielden de vooraanstaanden van een klein dorp er blijkbaar eenzelfde huwelijksstrategie op na als de notablen en gefortuneerden uit de stad. Dezen vormden eveneens een hechte, gesloten groep die in onderlinge kring huwden.

Maria Jacoba hertrouwde waarschijnlijk zo vlug uit bittere noodzaak. Het was eenvoudiger en financieel voordeliger om te trouwen dan loon aan knechten te betalen. Daar ze toch wat onroerend goed bezat, vormde ze voor jonge mannen zonder eigen grondbezit toch een goede partij. Weduwe, kinderen, ouder... het woog allemaal blijkbaar niet op tegen het vooruitzicht - *causa uxora* - ⁽³⁵⁾

een eigen hofstedeke met wat eigen grondbezit te kunnen uitbaten. Onbemiddelde mannen konden zo via een huwelijk met een weduwe met wat goed, ontsnappen aan de lage status van inwonende knecht zonder eigen grondbezit of gewone landarbeider. Voor nuchtere, op overleven gerichte plattelanners, waren zelfs oudere weduwen in dit geval geschikte partijen. Door naast de uitbating van het hofstedeke aan thuisweven te doen konden ze een relatief goed bestaan opbouwen. Zonder dit huwelijk met een weduwe met wat eigendom hadden deze mannen een huwelijk uit economische noodzaak misschien nog jaren moeten uitstellen. Indien zij de langstlevenden waren, konden ze als weduwnaar tevens blijven genieten van het vruchtgebruik van het onroerend goed (het zogenaamd recht van 'bijlevinge'). Niet alleen Francies De Taeye, Jozef Boelens, Jan Bollé, Bernard Coppens en Cornelis De Wever beantwoorden aan dit profiel, ook Pieter Bruyntiens (de stiefvader van Maria Jacoba) past volledig in dit rijtje van vrijgezellen voor wie een huwelijk met een weduwe met wat goed een unieke gelegenheid vormde om de eigen economische situatie te verbeteren.

Wat betreft de reacties van de dorpsgenoten is er één aanwijzing dat er mogelijk kabaal viel te verwachten. Haar eerste huwelijk met Guillaume De Rijcke met wie er een enorm leeftijdsverschil

was, werd in een andere parochie afgesloten. Opvallend is dat we ditzelfde gegeven aantreffen bij het huwelijk van de veel oudere Suzanna Van Den Driessche met Jan Minnaele, ook dit huwelijk werd niet in de eigen parochie afgesloten. Van een wachttijd na het overlijden van een echtgenoot is er bij Maria Jacoba geen sprake; de pastoor zegende blijkbaar probleemloos ieder volgend huwelijk weer in na een rouwperiode van soms nog geen twee maanden. Dit was voor haar waarschijnlijk net lang genoeg om quasi zeker te zijn dat ze niet zwanger was van haar vorige man.

In hoeverre beide vrouwen buitenbeentjes waren is een vraag die niet gemakkelijk kan worden beantwoord in het 'geval' Suzanna Van Den Driessche. De huwelijksaktes in de parochieregisters werden maar vanaf de tweede helft van de 18de eeuw min of meer gedetailleerd genoteerd. Zeker voor gegevens uit de 17de eeuw en de eerste helft van de 18de eeuw zijn de registers onbruikbaar omdat de gegevens heel summier zijn en meestal alleen de naam van de trouwers en die van de huwelijksgetuigen vermelden. Zelfs voor de tweede helft van de 18de eeuw zijn de registers niet echt bruikbaar. De pastoor noteerde soms niet eens of de trouwers weduwnaars of weduwen waren en de leeftijd van de trouwers wordt meestal pas vanaf ongeveer 1792 in de aktes vermeld. Bij een

gewone lezing zouden de aktes dus heel wat informatie foutief doen overkomen. Alleen echt genealogisch onderzoek, waarbij ook geboorte- en overlijdensregisters en andere bronnen worden nageplozen en vergeleken, kan hier voor meer informatie zorgen.

Om toch voor wat nader vergelijkingsmateriaal te zorgen werden de registers en de aktes van de Burgerlijke Stand van St-Jan-in-Eremo, Sint-Margriete, St-Laureins en Watervliet voor de periode 1792-1802 nader bekeken. Slechts 245 aktes waren bruikbaar genoeg om te verwerken, zodat dit dus niet meer dan een kleine steekproef zonder wetenschappelijke pretentie is. Bij deze 245 huwelijken zijn er in 67 gevallen een weduwe en in 61 gevallen een weduwnaar betrokken partij. Er hertrouwen dus net iets meer weduwen dan weduwnaars (6 gevallen). In iets minder dan 10 percent (23 gevallen) betreft het een huwelijk van een weduwnaar met een weduwe. Weduwnaars hertrouwen in die periode bijna altijd met een jongere vrouw, slechts 2 huwden er met een vrouw van dezelfde leeftijd en 4 met een oudere vrouw. Doch ook 43 weduwen (64%) hertrouwen met een man van dezelfde leeftijd of jonger. Niet minder dan 21 weduwen huwden met een man die meer dan 10 jaar jonger was (30%) en daarvan zijn er 12 van wie de man zelfs meer dan 15 jaar jonger was. Er zijn twee frappante uitschieters: te Sint-

Laureins huwde de 34-jarige arbeider Jan Frans Walgraeve de 68-jarige (dus dubbel zo oude!) weduwe Anna Maria Maertens en de 57-jarige weduwe Josina Veirman huwde er met de 30 jaar jongere arbeider Jan Cornelis Jots.

Volgens C.Vandenbroecke hertrouwen weduwnaars meestal met een jongere vrouw van lagere komaf. Dat het op een boerderij met inwonend dienstponeel door de goegemeente waarschijnlijk onwelveoglijk geacht werd indien een weduwe of weduwnaar ongehuwd bleef samenwonen met ongehuwde (en dus meestal jonge) knechten of meiden, is een motivatie die kan meegespeeld hebben en die wel eens over het hoofd wordt gezien. Dit verklaart misschien het vlugge hertrouwen, de lagere leeftijd en de lagere sociale komaf van de partners van de meeste weduwnaars en veel weduwen. Maria Jacoba's vlugge hertrouwen is waarschijnlijk hierdoor ook wel te verklaren, haar opeenvolgende partners waren mogelijk voordien in vast of los dienstverband knecht op haar hofstede. Het waren immers arme vrijgezellen, op het platteland dé kenmerken van landarbeiders en knechten. Hoe kon ze anders als weduwe met kinderen en een hofstede om te onderhouden (dus met de handen vol werk) zo vlug met een nieuwe partner kennis maken? De 'actieradius' voor ongehuwden was gezien de beperking van de mobiliteit heel gering. Haar eerste huwelijk met

haar stokoude buurman is een extreem voorbeeld van dit feit maar bij haar vijf volgende huwelijken lagen haar partners misschien nog dicht bij de hand. Kennismaken was overbodig, men kende elkaar en wist wat men van elkaar te verwachten had.

Deze beide levensgeschiedenissen houden toch ook heel wat ellende in. Welke moed moest deze vrouwen opbrengen om telkens opnieuw te beginnen? Hun leven is onvoorstelbaar voor iemand van onze tijd: een aaneenschakeling van overlijdens in de naaste familiekring. De welstellende Suzanna overleefde al haar kinderen en vier echtgenoten, Maria Jacoba had kinderen van vier verschillende mannen maar slechts één kind en haar laatste echtgenoot zouden haar overleven. Ondanks alle ellende en tegenslagen waren deze beide vrouwen uit dit kleine polderdorp toch heel taai, sterke vrouwen; mogen we ze met artikel toch ergens een eresaluut hebben gebracht!

NOTEN

- 1 Vandenbroecke (C.). *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*. Leuven, Kritak, 1984, p. 85.
- 2 Voor alle doop-, huwelijks- en overlijdensdata verwijzen we naar de parochieregisters van de desbetreffende gemeenten. De originele registers berusten in het rijksarchief te Beveren-Waas en zijn er raadplgbaar op microfilm. Fotokopieën van deze registers zijn ook kosteloos te raadplegen in het Documentatiecentrum te Melle, Brusselsesteenweg 395. De registers zijn chronologische samengesteld, de data in de tekst vormen dus de referentie. Qua spelling van de familienamen hebben we een uniforme schrijfwijze aangehouden ondanks de variabele schrijfvormen in de eigentijdse bronnen. Voor de voornamen hebben we zoveel mogelijk de Vlaamse variant gebruikt i.p.v. de latijnse naam uit de parochieregisters.
- 3 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr.110, Staat van goed van Suzanna Van Den Driessche: 'thaeren tweeden huywelijcke met wilent Gillis Aveth'.
- 4 R.A.Brugge, *Brugse Vrije*, Iste reeks, nr. 8253, los blad in het schutblad van de Rekeninge purgatieve van Maria Fierens, overleden huisvrouw van Jan Minnaele. Dit losse, toegevoegde blad is zijn testament.
- 5 Het huwelijk van Suzanna en Gillis staat niet genoteerd in het parochieregister van St.-Jan-in-Eremo. De huwelijksdatum is geschat aan de hand van de geboortedatum van het (vermoedelijke) eerste kind.
- 6 In de uiterste noord-west hoek van onze provincie waren de landmaten van het Brugse Vrije in gebruik: 1 gemet = 300 vierkante roeden = 4414,5 m². R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, Nr. 110, Staat van goed van Suzanna Van Den Driessche.
- 7 R.A.Brugge, *Brugse Vrije*, nr. 4867, Parochierekeningen St.Jan-in-Eremo, 1685-1690.
- 8 Het koppel had mogelijks nog meerdere kinderen, er is een onnatuurlijke geboorteeinterval van ca. 6 jaar tussen het eerste en tweede kind.
- 9 R.A.Brugge, *Brugse Vrije*, nr. 16.578, f°. 132. Staat van goed van Gillis Aveth.
- 10 Vandenbroecke (C.). *Op. cit.*, p. 70.
- 11 De doopakte van Anna vonden we niet terug,haar bestaan blijkt alleen uit het testament van haar vader en een toegevoegde notitie van een voogd van ambtswege. Er was dus

- geen familie die kon(of wou) als voogd fungeren.
- 12 Natuurlijke kinderen konden niet erven van hun biologische vader, alleen van hun moeder. Per testament kon eenieder echter tot maximum 1/3 van zijn goederen vrij legateren.
- 13 R.A.Gent, *Sint-Jan-in-Eremo*, kerkfabriek nr.12.
- 14 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, Nr. 97, Staat van goed van Joos Duerynck fs. Jacob.
- 15 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, 804ter, Ommeloper van St.Jan-in-Eremo. Zoon Jan wordt vanaf 1692 vermeld als 'gebruycker' van de gronden die voordien door Joos werden bewerkt.
- 16 Zijn grafscript is via een handschrift uit 1859 bewaard gebleven, de zerk zelf is nu verdwenen. Zie DHANENS (E.). Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen. Tweede aflevering: kanton Kaprijke. *Cultureel jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen*, 1953, III, p. 80
- 17 In de overlijdensnotitie van het naamloos kind van Jan Raes d.d. 19 augustus 1683 wordt zij vermeld als vroedvrouw.
- 18 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr.110, Staat van goed van Suzanna Van Den Driessche.
- 19 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr 184, Staat van goed van Judocus Van Sleeuwhaege. ermelding in het X-contract.
- 20 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr. 218, Staat van goed van Adriana Camerbeke.
- 21 Vandenbroecke (C.). *Vrijen en trouwen van de Middeleeuwen tot heden*. Zaventem, Elsevier, 1986, p.153-154.
- 22 R.A.Brugge, *Modern Archief*, Iste reeks, nr. 558, Volkstelling 1748, de prochies Sint-Laureins en Sint-Jan-in-Eremo.
- 23 We vonden geen directe gegevens over zijn vermogen. Zijn eerste vrouw Anna Maria De Craene werd met een dienst eerste klasse begraven te St.-Laureins. Hijzelf en zijn dochtertje werden begraven in het kerkje van St-Jan-in-Eremo. Deze gegevens zijn een aanwijzing voor een zekere welstand.
- 24 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr.287, Staat van goed van Franciscus De Taeye.
- 25 VANNOPPEN (H.), STEENKISTE-PIL (G.) en VANKEIRSBILCK (E.). *Streekdrachten in de provincie West-Vlaanderen*. In: VANNOPPEN (H.) red. *Streekdrachten in onze gewesten*. Gent, Stichting Mens & Cultuur, 1994 i.s.m. de Streekdrachtencommissie van het Instituut voor Vlaamse Volkskunst, p. 274-275.
- 26 SCHIPPER-VAN LOTTUM (M.G.A.), Sieraden, nader bekeken aan de hand van advertenties uit de Amsterdamse Courant tussen de jaren 1672 en 1740. *Antiek*, 18, 1984, nr. 9.
- 27 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr. 287, Staat van goed van Anne Marie Herbout. Deze was de welstellende vrouw van een rijke paardenboer die in 1765 overleed en van wie de staat van goed zich in dezelfde bundel bevindt als deze van Francies De Taeye. Twee werkpaarden met hun 'arnas', een jaarlijks veulen en een kachtel (zoogveulen) worden samen geschat op 54 ponden. Een zwarte merrie van 7 jaar wordt geschat op 24 ponden 10 schellingen. Haar totale juwelenbezit werd slechts op 20 ponden 15 schellingen geschat.
- 28 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr. 310, Staat van goed van Joseph Boelens.
- 29 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr. 365, Staat van goed van Joannes Bollé.
- 30 S.A. Eeklo, *Oud Archief*, nr. 2095, Staat van goed van Bernard Coppens.
- 31 SEYNAEVE (E.). *De Franse perceptie van de Boerenkrijg. Leiedepartement jaar VII (1798-1799)*. Izegem, Hoche Pied, 1998, p.11.

- 32 S.A.Eeklo, *Oud Archief*, nr. 2049, Cornelis De Wever verkoopt via notaris R.H. Dauwe zijn recht op bijlevinge op de goederen van Maria Jacoba Van Sleeuwhaegen aan haar twee schoonzoons
- 33 Joos De Clercq was eigenaar van een hofstede en zo'n 70 gemeten grond.
- 34 R.A.Gent, *Ambacht Maldegem*, nr. 114, Staat van goed van Joos De Clercq.
- 35 Uit hoofde van hun vrouw.

BAKKERIJMUSEUM

Bij het verlaten van de autosnelweg in Veurne (afrit 1) ziet U rechts onmiddellijk de schilderachtige gebouwen liggen van de 17de eeuwse Zuidgasthuishoeve waar het Bakkerijmuseum is ondergebracht.

Op een mote staat ons sierlijk molentje "Duveltje der Nachten". Deze éénmansstaakmolen werd in 1995 ingehuldigd en zal in de nabije toekomst gebruikt worden om in eigen behoeften van bloem te voorzien.

In het uitzonderlijk kader van het vroegere woonhuis vindt U een collectie primitieve gebruiksvoorwerpen, prachtige vormen en machines van de brood-, banket-, suikerbakkerij, ijsbereiding, chocolaterie, hostie- en wafelbak.

Ons snoepwinkeltje en bakkerijtje anno 1900, de Leuvense stoof en de oude houtoven doen U dromen van lang vervlogen tijden.

Het 14de eeuwse keldertje is omgevormd tot een tijdelijke tentoonstellingsruimte.

In de vroegere melkstal werd een nieuwe bakdemonstratieruimte met gezellige gelagzaal ondergebracht.

U kunt er tevens op het videoscherm de evolutie volgen "Van graan tot brood".

Een aparte tentoonstelling toont U "Historische en hedendaagse broden uit de wereld". Geleid bezoek steeds mogelijk op afspraak.

Tijdens de schoolvakantie : telkens op dinsdag bakdemonstratie doorlopend van 10 tot 16 uur. (Uitgezonderd feestdagen).

ALVAST HARTELIJK WELKOM !

1 APRIL - 30 SEPTEMBER:

10-12 u. En 14-18 u. (weekend 14-18 u.)

1 OKTOBER - 31 MAART:

14-17 u. (gesloten op zaterdag)

GESLOTEN OP VRIJDAG (uitg. juli en augustus)

Albert I-laan, 2, 8630 Veurne - tel. 058/31.38.97 - fax 058/31.24.71

VASTENAVONDGEBRUIK TE OPBRAKEL EN TE VLOESBERGEN (1618)

W.L. Braekman

In de grensstreek tussen Henegouwen en Vlaanderen bestond in de vroege zeventiende eeuw een eigenaardig vastenavondgebruik. Jongelui kwamen samen in een herberg waar ze de avond doorbrachten. In de loop ervan gingen een aantal onder hen, gewapend met brandende toortsen of bundels stro, hun leeftijdgenoten van een andere wijk of dorp uitdagen die in een andere herberg verzameld waren. Die gingen op de uitdaging in, kwamen uit de herberg naar buiten en probeerden leden van de ander, groep jongeren gevangen te nemen. Men kan vermoeden dat het de bedoeling was zoveel mogelijk leden van het andere kamp te vangen. Wie de meeste gevangenen maakte, was gewonnen. De verliezende groep diende wellicht de overwinnaars te 'trakteren'.

Bij deze nachtelijke gebruiken kon er gemakkelijk wat mislopen, waardoor het spel helemaal geen spel meer was. Een verkeerde of ongelukkige slag met dodelijke afloop bij voorbeeld, zoals dat op vastenavond 27 februari 1618 gebeurde. De slag werd toen gegeven door een zekere Race de Vos, twintig jaar oud en "arme hantwercker" van beroep. Daar het helemaal niet in zijn bedoeling lag iemand te kwetsen of te doden, maar vastenavond-plezier te maken, richt hij een genadeverzoek tot de aartshertogen (1).

Hij woonde bij zijn moeder, "taverniere inde hutte ghenompt smolzvelt" te Vloesbergen (Flobecq), op de grens met Opbrakel, langs de straat die ook de scheiding vormde tussen Henegouwen

en Oost-Vlaanderen. Aan de overkant van de straat te Opbrakel en in Vlaanderen stond ook een herberg. In beide herbergen was een groep jongeren aanwezig om er vastenavond te vieren.

Toen

is ghebeurt dat diversche jonghers ende gelach ghenooten vande taveerne, staende bij de voorgaende, op Vlaenderen, prochie van Opbraeclе voors., de straete alleenlick daer tusschen, sijn ghecomen beroupen (2) ende wyperen (3) mette viere tot drye ryese toe, (4) doende alle uutsetsels (5) ghelick de vastenavent sotten ende battementers in sulcken tyt in dat quartier pleghen te doene.

De bedoeling van deze lichtsignalen en activiteiten was de jongeren die in de andere herberg aanwezig waren, naar buiten te lokken en aan een soort kat- en muisspel te doen deelnemen en om daarbij te proberen de anderen "ghevanghen te nemen".

De jongeren van de Vloesbergse herberg en Race de Vos, de zoon van de herbergierster, gingen daarop naar buiten. Ze meenden dat, zolang ze de straat niet overstaken en op het gebied van Henegouwen en "noch op de jurisdictie van floesberghe" bleven, ze er mochten op rekenen "vrij te wesen". De uitdaggers uit de Vlaamse herberg hebben echter daarbij

in plaetse van batementen ende ghenoechte, ... questie ende gheschil gesocht, ende hemlieden vergram-

mende, hebben begost te smyten up de gelachghenooten van floesberghe.

Hierbij kreeg Joos Peynaert, de zoon van de herbergier aan de overkant van de straat van Race de Vos een slag op het hoofd met een "ovenstaecke" en overleed een paar dagen later.

Uit het getuigenverhoor dat als gevolg hiervan te Oubraker werd gehouden, vernemen we nog dat de jongelui uit de Vlaamse herberg

quaemen met viere upt pretext van hemlieden uut te branden soo men secht dattet up de vastenavont daeghe ghewone is te ghebeuren uut een ander herberghe daer al by up dese prochie staende.

Eén van deze "jonghers" ging "met vier ende nam en bundel stroo ende stack up den lochtinck ⁽⁶⁾" van de hut deze bundel aan. Toen de gelaggenoten van de andere herberg dit zagen,

quamen [ze] uut gheloopt soe oock deden sommighe vanden gelach ghenoten [van de andere herberg] ende meenden alsoo ghelijck de vastenavont sotten elcanderen te vanghen.

Een andere getuige, de achtentwintigjarige Chaerel de Bruyne, verklaart dat uit de herberg te Oubraker kwamen

vijf personen ... tot voor de selve hutte an de beke staen wyperen [hebben] met viere tot twee stonden toe, segghende: "compt, vangt ons!", dwelcke alsoo verginck ende cesserde deur dien dat van hemlie-

den niemant uut en ginck soo dat se wederom keerden van de voorschreven taverne

Korte tijd daarna

ginck eenen Rochus van Budseleer ... tot buyten ende stack een walm(?) stroo up eenen stock ende stack tvier daerinne, ende ginck daermede staen wyperen tot over de beke up smolsvelt teghen de gelach ghenoten vande ander herberghe.

Plots ging de deur van de herberg van de uitgedaagde herberg-gasten open en kwamen een aantal jongelui naar buiten "om hem, Rochus, te vanghen". Een zekere Jaecop Waelecam,

die pacte den selven Rochus in sijn aarme ende hielt hem vaste, segghende: "wat wilt ghy doen, ick hebbe u ghevanghen !"

Terwijl dit alles bij walmend strouvuur gebeurde, hoorde de getuige "seker ramoer ende ghevecht" in de tuin, waarbij - naar achteraf bleek - Joos Peynaert een dodelijke slag kreeg toegediend.

NOTEN

1 RA Brussel, *Geheime Raad, Spaanse Periode*, nr. 947.

2 *beroupen*: uitdagen.

3 *wyperen*: zwaaien.

4 *tot drye ryese toe*: tot driemaal toe.

5 *uutsetsels*: handelingen (?).

6 *lochtinck*: tuin.

7 *walm*: bundel.

IN DE SCHIJNWERPER: EEN COLLECTIESTUK UIT HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE

EEN LITHOFANIE

Sylvie Dhaene

In de afdeling 'Verlichting en Verwarming' van het Museum voor Volkskunde treft de museumbezoeker een 19de eeuwse lithofanie met kaarsenhouder, gehuld in een neogotische lijst (VG 74.123.37).

Een lithofanie is een dun plaatje in porselein (biscuit) waarop een tafereel in reliëf is aangebracht. Dit tafereel wordt bij verlichting door een nuancering van grijs zichtbaar gemaakt. De oorsprong van de benaming is Grieks: lithos (steen) en phainein (schijnen). Deze plaatjes werden in de 19de eeuw met een achterliggende lichtbron als nachtlamp gebruikt. Soms werden ze ook opgehangen aan vensters en lusters of waren ze een deel van de lampenkap. Enkele zeldzame keren werden ze ook als thee warmer gebruikt.

De eerste lithofanieën werden in Berlijn in de eerste helft van de 19de eeuw geproduceerd. Na Berlijn volgden ook Meissen en Bohemen als belangrijke productiecentra. Ook Engeland volgde. In de tweede helft van de 19de eeuw werd de productie al vrij snel (rond 1865) als gevolg van het gebrek aan belangstelling en dus te kleine afzetmarkt stopgezet.

De meeste voorstellingen zijn naturalistisch, religieus of romantisch van aard: landschappen, bijbeltaferelen, kinderen,

portretten van beroemde personen en reproducties van bekende schilderijen. Rond het midden van de 19de eeuw bestonden er honderden modellen.

Het formaat van deze plaatjes is meestal 11,5 x 13,5 cm. Dit standaardformaat liet een gemakkelijke toelevering van frames door gespecialiseerde bedrijven toe. De frames, meestal in gietijzer en gedecoreerd, werden gemonteerd op een

105

voet. Het voetstuk werd meestal met plantaardige of dierlijke voorstellingen versierd.

De lithofanie uit het Museum voor Volkskunde vertoont bij doorlichting een uiterst verfijnd en gedetailleerd tafereel: drie kinderen, twee meisjes en een jongen, houden halt na het hout sprokelen. De jongen heeft zich blijkbaar bezeerd aan zijn voet en zit op een boomstronk. Het jongere meisje dept zijn voorhoofd en het oudere meisje zit gehurkt en verzorgt zijn voet. In de ach-

tergrond zien we struiken, bomen en een kerktoeren.

Het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg (inv. nr. 2085) en het Museum van toegepaste kunst te Boedapest (inv. nr. 53.181.1-2) bezitten een gelijkaardige lithofanie. (1)

NOTEN

1 Met dank aan de Heer E. Verlinde voor het onderzoekswerk.

ippa

Vriendelijk en efficiënt in bankzaken

Zetel Gent

Kortrijksesteenweg 39 - Tel. 09/244.40.04

EEN NIEUWE TOEKOMST VOOR HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE

Sylvie Dhaene

Wie de komende maanden een bezoek brengt aan het Museum voor Volkskunde zal merken dat een gedeelte van het museum niet voor het publiek toegankelijk is. Pas aan de vooravond van de Gentse Feesten zal de linkervleugel van het museum terug worden opengesteld. Begin 2000 zijn we immers begonnen met de uitvoering van de eerste fase van belangrijke infrastructuurwerken die we in de loop van de volgende vier jaar wensen te voltooien.

Na bijna veertig jaar dienst is een vernieuwing van de electriciteitsvoorziening meer dan nodig. Ook het gebouw kan een opfrisbeurt gebruiken en daarbij aansluitend dient de presentatie van de collectie dringend in een nieuw kleedje te worden gestoken. De wijze waarop de collectie vandaag aan het publiek wordt gepresenteerd, beantwoordt niet meer aan de verwachtingen van de huidige museumbezoeker. Er is een onlogische, statische en overladen opstelling, er is weinig of geen duiding van de objecten en de belichting van de voorwerpen is ondermaats. Allemaal factoren die een bezoek onaangenaam maken en die ertoe bijdragen dat deze mooie omvangrijke collectie die in de loop van de 20ste eeuw werd opgebouwd, niet tot zijn recht komt.

Deze omstandigheden droegen ertoe bij dat de laatste jaren de bezoekerscijfers van dit museum gestaag achteruitliepen. Een negatieve tendens die zich ook

afspeelt in de andere volks- en heemkundige musea. Vanuit haar bekommernis over het volkskundig culturele erfgoed is de Koning Boudewijnstichting vorig gestart met een onderzoek naar de problematische situatie waarin deze musea verkeren. Ook hun conclusie was éénduidig en weinig verrassend: deze musea hebben heel wat achterstand opgelopen in de museologische uitbouw en de presentatie van de collectie en ze slagen er doorgaans niet in om de interesse van het brede publiek, in het bijzonder van een jong publiek, op te wekken. Dat het deze musea vaak ontbreekt aan financiële en andere middelen staat als een paal boven water, maar niet te min menen wij dat dit geen reden mag zijn om bij de pakken te blijven zitten.

Het beleid van dit museum neemt de uitdaging aan en stelt alles in het werk om dit museum terug haar plaats op de culturele scène te geven en om de dialoog met het publiek terug aan te gaan, wat in fine haar maatschappelijke taak is. De Gentenaar en zijn bezoeker de link laten leggen tussen het 'heden' en het ' nabije verleden', tussen het 'eigene' en het 'andere' is haar opdracht. In het bijzonder moet dit museum en haar collectie terug aanspraak maken op het jonge publiek. Voldoende reflectiemogelijkheden moeten worden aangeboden opdat zij kunnen kennismaken en nadenken over een verleden dat zij niet hebben gekend. Vandaag zijn deze banden door-

gesneden. Het 'eigene' is het 'andere' geworden. Deze dialectiek willen wij herstellen.

Om dit te bereiken neemt zij verschillende initiatieven die de werking van de komende jaren zal schragen. Een actief tentoonstellingsbeleid en de reorganisatie van de 'permanente' opstelling moeten niet alleen tot een publieksversterking en – verbreding bijdragen, maar moeten de idee van het brede publiek over 'volkscultuur' bijsturen. Behalve de mensen die geïnteresseerd zijn in heem- en volkskunde leeft bij het overgrote deel van de bevolking – zeker bij jongeren – het idee dat een museum voor volkskunde saai, oubollig en stoffig is.

Met een eigen(zinnig) en gedurfd tentoonstellingsbeleid gaan we tonen dat het ook anders kan, dat volkscultuur ook boeiend en verrassend kan gebracht worden! Voor ons was het eerste experiment in de rij 'Hoge Hakken, Roze Billen' in die zin zeker geslaagd te noemen. Zelfs de nationale geschreven en gesproken pers betoonde haar interesse voor deze tentoonstelling; een gegeven dat vrij uitzonderlijk is voor een museum voor volkskunde. De keuze van de tentoonstellingen sluit ook aan bij de actuele wetenschappelijke ontwikkelingen van het vakgebied die op haar beurt aansluit bij de maatschappelijke ontwikkelingen. Naast de aandacht voor de eigen volkscultuur wordt ook een plaats

verleend aan de andere volksculturen. Dialoog en confrontatie zijn hierbij de twee sleutelwoorden. We leven vandaag in een multiculturele maatschappij en het is in deze samenleving dat het dagelijkse leven van de mens zich afspeelt; het onderwerp van een museum voor volkskunde.

De reorganisatie van de permanente opstelling waarbij in eerste instantie van de reeds bestaande collectie wordt vertrokken, centreert zich rond vier thema's uit het dagelijkse leven van de 19de – begin 20ste eeuw: de levenscyclus (van geboorte tot dood), religie en volksgeloof, arbeid (ambacht en handel) en vrije tijd. De opstellingen – in scène gebrachte stadsverhalen - worden logisch geordend, minder overladen en beter geduid. Tegen juli 2000 zal de levenscyclus een nieuw kleedje hebben gekregen. Parallel met de infrastructuurwerken in de komende jaren wordt telkens een ander thema aangepakt. Een geheel eigen en frisse vormgeving wordt hierbij nagestreefd. Om haar eigenheid t.o.v. de andere musea voor volkskunde te prononceren zullen in dit museum tevens bijzondere accenten zowel in de inhoud als in de vormgeving worden gelegd. Vandaag dragen musea voor volkskunde niet alleen dezelfde naam, maar wordt ook overal quasi hetzelfde getoond én daarenboven ook nog op dezelfde manier gepresenteerd, wat de publieke aantrekkingskracht enorm vermindert.

Dit Museum voor Volkskunde stelt zich tot doel een open huis te zijn waar op een ongedwongen manier met volkskunde en -cultuur wordt omgesprongen en waarbij de herwaardering van de bestaande collectie en het betrekken van een breed maatschappelijke omgeving voorop staat. Door een hedendaagse kijk op volkscultuur die niet langer uitsluitend aandacht heeft voor de eigen tradities en gebruiken, maar rekening houdt met een maatschappelijke reali-

teit. We leven in een multiculturele maatschappij waarbij verschillende bevolkingsgroepen met eigen gebruiken en gewoontes elkaar wederzijds beïnvloeden. Het behoort vandaag tot de maatschappelijke taak van een museum voor volkskunde om vorm te geven aan dit gegeven en hierdoor wederzijds begrip en kennis van elkaars cultuur te stimuleren. Het Museum voor Volkskunde te Gent wil hier met een nieuwe dynamiek en een eigenzinnige koers het voortouw nemen.

Met

de sympathie

van de

Generale Bank

109

AANKONDIGING TENTOONSTELLINGEN IN HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE

Sylvie Dhaene

KIAVU

Het Museum voor Volkskunde staat in rep en roer. Bij verbouwwerken werden een aantal 'bizarre leefruimtes' ontdekt op zolder. Alles wijst erop dat de ruimtes al heel lang bewoond waren.

Studenten van de Academie voor Schone Kunsten reageerden op een oproep van het museum om een handje toe te steken bij het ontruimen van de depotruimtes. Caroline, Goran en Mie schrokken zich te pletter toen ze op de zolders 'ingerichte woonruimtes' aantroffen 'vermoedelijk uit het begin van de 20ste eeuw'. Elementen zoals tamelijk verse bloemen, nog brandende kaarsen en een onaangeroerd ontbijt doen vermoeden dat de bewoner er als een dief in de nacht vandoor is gegaan.

De politie staat voor een raadsel en stelde een onderzoek in. Over de identiteit van de bewoner tast men voorlopig in het duister. Is hier sprake van een soort Gentse Quasimodo? Wie of wat is hij/zij? Hoe komt het dat de museummedewerkers al die jaren niets hebben gemerkt? Waar is hij/zij nu? Kent iemand hem/haar? Kiavu? Blijkbaar heeft deze kleine stad waar praktisch iedereen iedereen kent, nog veel geheimen.

Deze tentoonstelling loopt van 1 april tot 21 mei 2000 op de zolder van het Museum voor Volkskunde.

ARTE POPULAR DO BRASIL

'Arte Popular do Brasil' of 'Volkskunst uit Brazilië' toont een selectie uit het Museu Casa do Pontal in Rio de Janeiro. De keuze van de objecten is geaxeerd rond thema's als levenscyclus, geloof en religie, ambachten en handel, feest en muziek. Thema's die ook in de vaste collectie van het Museum voor Volkskunde prominent aanwezig zijn. Op die manier wordt een dialoog op gang gebracht tussen twee, in wezen verschillende culturen.

Voor de meeste Brazilianen is volkskunst als levende en authentieke traditie nog altijd de eerste – en vaak enige – esthetische locus. Zij manifesteert zich in allerlei domeinen van het dagelijkse leven, van illustraties voor de literatuur de cordel via ex-voto's en syncretische huisaltaren naar de exuberante samba die culmineert in het jaarlijkse carnaval. Bovendien is de Braziliaanse volkskunst niet eng nationalistisch van aard, maar vertoont zij daarentegen een uitgesproken pluricultureel karakter – en dit over de verschillende regio's in Brazilië heen. Hiermee is zij de artistieke belichaming van de multiculturele maatschappij waaruit zij is ontsproten.

Deze tentoonstelling wordt gemaakt i.s.m. vzw Jangada die ontwikkelingshulp aan projecten in lusofone landen wil bevorderen en de culturele rijkdom van deze landen bekendmaakt en loopt van 5 mei tot eind juli 2000 in de kapel van het Museum voor Volkskunde.

Koning en Keizer in het Sprookje

Vertelcultuur om Keizer Karel

Lezing door Harlinda Lox

Dinsdag 16 mei 2000 om 19u.30

MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE - GENT

**Een organisatie van de
Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w.**

De vertelcultuur, die zich om Keizer Karel als populaire kristallisatiegestalte rankt, maakt in grote mate deel uit van een internationaal verspreide en geïnventariseerde volkskundige canon. Achter de schijnbaar eenvoudige sprookjes, waarin Keizer Karel - ergens op weg in Vlaanderen - de hoofdrol speelt, schuilen complexe processen van narratieve acculturatie via grensoverschrijdende mondelinge en schriftelijke verspreidingskanalen en een ingewikkelde overlevingsgeschiedenis van vertelpatronen, vertelmotieven en contaminaties. De zeer geloofwaardige bon-mots of scherpzinnige spreuken, die Keizer Karel in de mond gelegd worden, werden in andere vertelrepertoires door andere beroemde keizers uitgesproken. Zelfs de anekdoten, die op private kwaaltjes of liefhebberijen van Keizer Karel zinspelen, zijn internationaal gemeengoed. De

"Vlaamse" populaire narratologie wordt aan de hand van één kristallisatiegestalte belicht en herwaardeerd!

De analyse van de beeld- en mythevorming rond Keizer Karel legt toch wel zeer verrassende zijden van deze "volks" keizer bloot: de wonderbaarlijke affiniteit tussen Keizer Karel en de domme duivel of de gepersonifieerde Dood; de zwervende keizer en de zwervende O.L. Heer en St. Pieter; de parallelle identiteit tussen Keizer Karel en in buitenlandse vertelrepertoires althans populaire heersers zoals King John, Frederik II de Grote, Jozef II, Matthias Corvinus.

De auteur sensibiliseert de lezer voor de onderliggende metafysische, historische, sociale pedagogische, esthetische, (im)morele, erotische en genretypologische spanningen in de Keizer Karel-verhalen.

SAMENVATTINGEN/SUMMARY

The Court and the City. Central Authorities, Urban Revolt and Political 'Participation' in the Low Countries. A Long Term Perspective (14th-20th century)

Harald Deceulaer

This article discusses some of the results of recent international research on the interaction between rulers, subjects and cities. It describes in a long-term perspective the political history of the Southern Low Countries from the Late Middle Ages to the late 20th century. It stresses the importance of negotiation, the changing of coalitions and the making of compromises between the local and the central authorities. Larger sections of the population gained some influence by putting pressure on their 'representatives' in various institutions. To a certain extent the relatively decentralised structures of the Belgian state of the 19th and 20th centuries can be related to the influence of older traditions, coalitions and centres of power.

'For Members Only'. Solidarity and Professional Honour among Trades. Case study: The Coopers of Antwerp (17th-18th century)

Bart Willems

This contribution explores the solidarity among the trade masters as well as the solidarity between the trades and people outside of the trade structures in the Southern Low Countries during the New Age. The case study focuses on the public appearance of a trade of coopers in Antwerp during the 17th and 18th centuries. Various sources have led to the supposition that the master coopers at times showed little solidarity among themselves and towards women and the unfree. The willingness to participate in processions, funerals and meetings is used as a parameter to measure solidarity. The article also considers how smoothly positions on the board were filled. As the analysis of collective actions and other incidents that were sometimes taken to court during the New Age illustrates, the internal and external relationships of the corporate organisation of coopers in Antwerp were at times problematic.

Leisure Time among the Working Class of Bruges (1890-1921)

Isabelle Verheire

Research on the leisure activities among the working class in Bruges in the late 19th and early 20th century shows that quite a few forms of recreation were not all that innocent. Numerous institutions interfered in the leisure life of the working class man. Many so-called 'spontaneous' forms of recreation were in fact organised by 'the upper classes'. Their attitude was inspired by a concern for peace and order, morality and the cultural enlightenment of the people. The city authorities of Bruges, for instance, were able to restrain certain activities by issuing prohibitions, while on the other hand they also encouraged a number of events by their policy on subsidies. 'Educational' initiatives such as theatre plays and musical performances were especially encouraged and subsidised. Other institutions, too, were eager to 'raise the cultural level of the population'. Catholic, socialist and, to a lesser extent, liberal circles organised a number of recreational activities for the members of their parties. Doing so, they obviously tried to keep the working class away from activities that were organised by the other political parties. Just before the Great War these forms of leisure activity were beginning to get com-

petition from new, so-called 'commercialised' entertainment forms. Cinemas and sports events became increasingly popular. In order to keep their audience the Catholics and Socialists followed these trends by producing their own commercial offerings.

Names of Diseases in West Flemish Dialects.

Veerle Vantomme

Being ill. It happens to us all. Therefore it can be hardly a surprise that illnesses are the subject of many a conversation. This article collects about 150 diseases, small inconveniences and symptoms for linguistic research. Apart from providing a list of West Flemish names for diseases this article also explores the etymology of the dialect words. A word is more than a mere collection of sounds with a meaning. By studying the origin of dialect words we gain insight into the ideas that prevailed in the past about the causes of illness and their cures. For example, the invocation of saints for healing used to be a common affair. Names of diseases such as 'katrienewiel' ('catherine wheel'), denoting a circular rash on the skin, or 'sint-elooïnagels' ('Saint Eloy's nails') for blackheads, are reminiscent of this practice. The etymological study of names of diseases is an important tool in the field of dialect studies as well as history and the study of popular culture. It appears that our ancestors hardly ever got it right when sear-

Auteurs:

Braekman Willy, Eeklostraat 69, 9000 Gent

Deceulaer Harald, p/a VUB Vakgroep Geschiedenis, Pleinlaan 2, 1050 Brussel

Desmet Ginette, Van Crombrughestraat 30, 9000 Gent

Dhaene Sylvie, Het Huis van Alijn, Kraanlei 65, 9000 Gent

Paul Huys, Deinse Horsweg 18, 9031 Gent (Drongen)

Lox Harlinda, Kerselaarstraat 16, 9030 Mariakerke

Rik Opsommer, Stadsarchief Ieper, Lange Meersstraat 9, 8900 Ieper

Vantomme Veerle, Beselarestaat 116, 8940 Wervik-Geluwe

Verheire Isabelle, Noord-Gistelhof 6, 8000 Brugge

Willems Bart, Hoogstraat 52, 9170 Sint-Gillis-Waas